Batı Klasikleri

İNSAN ZEKÂSININ İLERLEMELERİ ÜZERİNDE TARİHÎ BİR TABLO TASLAĞI

I

Condorcet

Batı Klasikleri

75

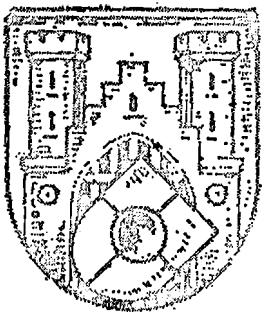
No. 9072

TOPTAN SATIŞ
İstanbul Devlet Kitapları Müdürlüğü
Ankara, İzmir, Adana, Samsun, Elazığ ve Erzurum
Bölge Şeflikleri

PERAKENDE SATIŞ
Millî Eğitim Yayınevleri
ve Bakanlık Yayınları satıcısı kitapçılar

% 6 KDV DAHİL FİYATI : 2000 LİRA
(1887 Lira+113 Lira)

MEB YAYINLARI

BATI KLASİKLERİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINLARI: 2146
BİLİM VE KÜLTÜR ESERLERİ DİZİSİ : 457
Batı Klasikleri : 75

Kitabın adı
İNSAN ZEKÂSININ İLERLEMELERİ ÜZERİNDE
TARİHİ BİR TABLO TASLAĞI I
Yayın kodu
90.34.Y.0002.794
ISBN 975.11.0535.8 (Tk. No.)
ISBN 975.11.0536.6 (1. Cilt)
Baskı yılı
1990
Baskı adedi
20.000
Dizgi, baskı, cilt
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın
13.7.1990 tarih ve 5711 sayılı yazıları ile
üçüncü defa 20.000 adet basılmıştır.

Batı Klasikleri

İNSAN ZEKÂSININ İLERLEMELERİ ÜZERİNDE TARİHİ BİR TABLO TASLAĞI

I

Condorcet

Çeviren
OĞUZ PELTEK

İstanbul, 1990

ÖNSÖZ

CONDORCET [1]

Marie-Jean-Antoine Nicolas, markı de Condorcet 1743 te Picardie'de Saint-Quentin yakınında doğmuştur. Ailesi. Dauphiné'nin yerli ailelerindendir. 1761 de Lisieux piskoposu olan amcası Jacques Marie de Condorcet. birbiri ardınca Gap ve Auxerre'de piskoposluk ettikten sonra küçük Condorcet'nin tahsil ve terbiyesiyle uğraşmaya başladı. Onu Navarre kollejine gönderdi. Burada Condorcet eşine binde bir raslanır bir kabiliyet gösterdi. Henüz 17 sine basmadan, d'Alembert'in, Clairaut'nun Fontaine'in yardımıyle bir matematik tezi hazırladı. Gösterdiği bu parlak başarı. pek iyi hazırlanmış olduğu bu alana büsbütün kendisini vermesine sebep oldu. 19 yaşında elinde avucunda bir şey olmadığı halde, Paris'e geldi, yerleşti. Burada evine girip çıktığı dük de la Rochefoucauld onun hâmisi oldu. kendisine bir pansiyon tuttu. onu birçok tanınmış ailelerle tanıştırdı. 1764 te «*Tamamı hesap üzerinde bir deneme*» yazdı. ertesi sene yayınlandı; 1767 de«*Üç cısım problemi üzerinde bir muhtıra*» verdi; 1768 de bu ilk çalışmalarını «*Analiz denemeleri*» adı altında biraraya topladı. Bu denemeler 1769 da ona Bilimler Akademisinin kapılarını açtı; «*Analitik hesap*» üzerinde yeni muhtıralar yayınlamakla bu seçilmeyi hak ettiğini gösterdi. Bu muhtıralar, daha önceki eserleri gibi. de-

---

[1] Bu önsöz, eserin Paris; 1822, Brissot - Thivaras baskısından alınmış tercüme ettiğimiz 1878-1 ibrairie de la Bibliotheque National baskısına konulmuştur. *O. P.*

hasının özelliğini, üstünlüğünü açıkça ispat etmektedir. Bu eserin 1786 da başlıyan baskısı 17 nci yaprakta kaldı, bir daha da yeni baştan ele alınmadı. Bu neviden diğer eserleri Paris, Berlin, Petersburg, Turin Akademilerinin muhtıralarında görülmektedir. Edebi kabiliyetine güvenerek 1773 te, 1699 dan önce ölen akademi üyeleri için övgü nutukları yazıp yayınlamaya başladı. Bundan sonra akademinin daimi sekreteri oldu.

1777 de dük de la Vrilliere hakkında bir övgü nutku hazırlamayı üzerine aldı. Kont de Maurepas aradan epey zaman geçtiği halde onun bu yolda tek bir satır bile yazmadığını öğrenince kendisine sitemli bir mektup gönderdi, Akademi üyesi de ona şu karşılığı verdi: «Tevkif müzekkerelerini dağıtan iğrenç bir adamı övmeme Allah razı olmaz.» Bu cesaretli cevap Kont de Maurepas'yı o kadar kızdırdı ki bu nazır yaşadığı müddetçe akademinin kapıları Condorcet'ye kapalı kaldı. 1782 de tekrar akademiye alındı, «*Fizik bilimlerle mânevi bilimlerin birleşmesinden topluluk için elde edilecek faydalar*» konusu üzerinde bir kabul nutku okudu. Bilimler Akademisinde birbiri ardınca çeşitli bilim kollarında çalışmış bilginler adına övgü nutukları okuması onun fikir gelişmesine çok yardım etmişti. Gerçekten zamanın en büyük buluşlarını anlatmak, d'Alembert, Franklin, Buffon, Euler, Linnée, Bergmann, Vaucanson gibi insanlar üzerinde doğru hüküm yürütmek için onların yükseldikleri bilim ve edebiyat kollarından hiçbirine yabancı olmamak gerekiyordu.

Çalışmalarındaki bu akla durgunluk veren çeşitlilik, Condorcert'nin matematik bilimlere düşkünlük göstermede devam etmesine engel olmadı; 1777 de «*Gezegenler Teorisi*» üzerinde, Berlin akademisi mükâfatını kazanan bir eser yazdı. Bununla beraber, onun zekâsı, felsefe araştırmalarına da ayrı bir sevgi besliyordu. O zaman Devlet Hazinesi Umumi Murakıbı olan Turgot ile olan içli dışlı dostluğunu iktisatcıların sistemine bağladı. D'Alembert 1786 da, ölürken onu kendisine vasi tâyin etti. Encylopedie'nin müspet bilimlerle ilgili kısmına bakmayı, sanat ve edebiyat üze-

rindeki birçok parçaları ona bıraktı. Condercet gibi bir adam Voltaire'in akla sığmaz dehasının değerini bilmemezlikten gelemezdi: Bu büyük adamın en ateşli hayranlarından biri oldu. Onda bu duygu, coşkunluk derecesine varıyordu.

Amerika kurtuluş savaşı sırasında Condorcet, bu asil dâvadan yana yazılar yazdı, zencilerin hürriyeti üzerinde açıkça düşüncelerini söyledi. Bu zamanda yayınladığı bütün yazılarda kötülüklerini korkmadan açığa çıkardığı despotizme karşı kinini dökerek cumhuriyet düsturlarını yazdı.

1788 den itibaren Condorcet, o zaman bütün Fransanın menfaatlerine, haklarına uygun reformları hazırlamak maksadiyle vilâyet meclisleri üzerindeki eserini yayınladı. İhtilâl başlarken halk dâvasına canla başla katıldı. *la Bibliotheque de l'haume public*'in çıkarılmasına yardım etti, Ceruti ile birlikte *la Famille villageoise* gazetesini çıkardı, burada yazdığı yazılarla halka bilgi ışıkları saçmak için bilim zirvelerinden inip de, idarenin, politikanın gündelik konularına karışmak hoşuna gidiyordu. Condorcet, bu işle bir çocuk sâflığı ile uğraşıyordu. bunun için hangi yazıları onun yazdığı kolayca anlaşılır. 1791 de Fransız hürriyetinin ilk dostları tarafından kurulan 1789 *kulübünün toplantı kararı*'nı yazdı. Gene aynı yılda devlet hazinesi komiserliğine tâyin edildi, onun teklifiyle bu ad, Millî Hazine Dairesine çevrildi. Aradan çok geçmeden, eylülde, Paris Seçim Heyeti tarafından mebus seçilerek Millet Meclisine girdiği ve hemen sekreter seçildiği zaman basın ve gazetelerin hürriyeti üzerinde kesin ve veciz bir mantıkla işlediği bir mektup kaleme alıp yayınladı. Meclisin 24 ekim 1791 celsesinde mülteciler meselesi üzerine dikkate değer bir fikri ortaya attı; burada mültecileri, kaçaklar, âsiler arasında ellerine silâh alıp kullananlardan başkalarının ölüm cezasına çarptırılmamalarını teklif ediyordu. Bu teklif kısa süren bir münakaşadan sonra reddedildi. Aralıkta devletlerin birbirlerine karşı aldıkları düşmanca durumlar üzerinde bir nutuk söyledi, nutkunu yeni doğan Fransa'nın politika ilkelerini belirten bir beyanat ile bitiriyordu. Bu beyanat oy birliği ile kabul edildiği için onun yabancı saraylara gönderil-

mesi teklif edildi, ama Condorcet bu teklifi geriye bıraktırdı. Birkaç gün sonra kendisine tanıtılmakla ödevlendiği bir murahhas heyetine kıralın sorduğu suallere karşı izahat verdi. 5 şubat 1792 de başkan seçildi, ertesi günü kıralın. mebus heyetlerinin teşrifat usulleri hakkında meclise gönderdiği bir mektuba karşılık verdi, bu karşılıkta meclisin beşinci celsesinde kıraldan alınıp da altıncı celsede tekrar geriye verilen *Majeste* unvanını bile bile kullanmadı. 20 nisanda, kıralın Avusturya'ya harb açması üzerine, meclisin siyasi ilkelerini açıkça gösterecek bir beyanname çıkarılmasını yeniden teklif etti. Birkaç gün sonra, umumî maarif üzerinde çok önemli bir rapor hazırladı, bu yüzden sarayın da, Jakobinler'in de hücumlarına uğradı, ama gene de millî temsilin ilkelerini, masunluğunu tuttu. Aynı yılın 19 haziranında yaptığı teklif üzerinedir ki, bütün asillik unvanlarının kaldırılmasını emreden kararname çıkarıldı. 9 ağustosta, vatanı kurtarmak için alınacak tedbirler hakkında çok etraflı bir rapor verdi. 13 ağustosta, patlamak üzere olan ihtilâlin zarurî olduğunu gösteren sebepleri halka açıklıyan, icra kuvvetini yerine getirme hakkını kıralın elinden almak gerektiğini bildiren. millî bir konvansiyon idaresinin toplantıya çağırılmasını istiyen bir meclis arizasını okuyup kabul ettirdi. Pek az sonra. Septembrist'lerin korkunç tahakkümleri altında toplanan meclise Aisne vilâyetinden mebus seçilen Condercet. 11 ekimde anayasa encümenine alındı, onunla birlikte aynı encümene Brissot, Vergniaud, Gensonne, Sieyes. Danton, Barrere. Thomas. Payne, Petion da giriyorlardı. ekimin ilk günlerinde, 17 ağustos mahkemesi kaleminden XVI. Louis hakkında verilen karar evrakını geri almakla ödevlenen Condercet. gene o ay sonlarında söylediği bir nutukla kıralın alınyazısı üzerinde karar vermeyi meclisin ayrıca seçeceği vilâyet murahhas heyetlerine bırakarak yalnız bu kararı hafifletmek hakkını kullanmasını istedi. Konvansiyon, hükümdarı doğrudan doğruya muhakeme etmeye karar verince Condercet diğer meslektaşlarının kanaatlerine uyarak Louis'nin suçluluğunu kabul etti. Kırala en ağır ceza verilmesi üzerinde rey verdi,

ama bu cezanın ölüm cezası olmamasını istedi. Ölüm kararı verildiği zaman da, hükmün yerine getirilmesinin geri bırakılmasını teklif etti. Aynı zamanda bayağı cezalarda kaldırılan ölüm cezasının, bundan böyle yalnız devlete karşı işlenen cinayetlerde azaltılmasını istedi. 26 martta, kurulmak üzere olan Millî Savunma Encümenine üye seçildi. Bu sıralarda Rusya imparatoriçesiyle Prusya kıralı onun adını Petersburg ve Berlin Akademelerinin defterlerinden sildiler. Condorcet o zaman *Journal d'instruction sociale* adlı gazeteyi arkadaşlariyle birlikte çıkardı.

31 mayısa kadar Condorcet, hemen bütün partilerle iyi geçiniyordu, ama bunu menfaat ve şöhret kaygısiyle değil, yaradılışındaki iyilik duygusiyle yapıyordu. Bu da onun tenkid edilebilecek, hattâ bazan suç sayılabilecek hareketlerini mazur gösterir. Çünkü bunları yaparken, içinde aşırı bir hürriyet sevgisi vardı. Her zaman onun kafasında pek çok bilgiler, ruhunda yükseliş, enerji, hürriyet aşkı bulunuyordu. Nitekim 31 mayıs, 1 ve 2 haziran suikastlarına, mill temsilin sarsılmasına, cesaretleriyle en hatırı sayılır meclis üyeleri üzerinde gösterilen şiddet hareketlerine karşı bir tiksinme duygusu duyarak içine kapanma kuvvetini kendinde buldu. Böylece Condorcet, o zamana kadar suikastçıların düşmanlığına uğrıyacak şekilde fikirlerini ortaya sürmediği halde, yalnız deha ve erdeme karşı yöneltilen bir şiddet hareketi karşısında hak iddiasına kalkışmaktan kendini alamadı. Yeni tiranlara karşı var gücü ile harekete geçti, onları üstün şahsiyetinin bütün ağırlığı ile ezdi; acı tenkidleriyle keskin hicivlerini onların üzerine yağdırdı. Kısacası, şiddet gösterenlerin listelerinde adı unutulup geçilivermiyecek bir adam oldu. 31 mayısta iktidare geçen hizbin ilk işi, Anayasa Encümeni üyelerini değiştirmek oldu. Bunlardan dördü Brissot, Petion, Vergniaud, Gensonné sürgün edilmişlerdi. İki tanesi de, Thomas Payne ile Condorcet, sürgün edilmek üzere idiler. Geriye bir Steyes kalıyordu. Pek tabiî olarak Condorcet yeni anayasa encümenine seçilmedi; bununla beraber birçok defalar Herault de Sechelles tarafından buraya sürüklendi, 31 mayıs patladığı zaman sunmak üzere olduğu

anayasa mazbatasındaki birçok fikirlerle, Herault de Secheles'in raportörlüğünü yaptığı encümenin acele acele karaladığı demagojik saçmalar birbirine o kadar taban tabana zıttı ki, Condorcet bunlarla savaşmak, bu büyük işde kendisiyle birlikte çalışmış olan ünlü meslektaşlarının bunlardan çok farklı muhafazakâr ve cumhuriyetçi görüşlerini haklı çıkarmak arzusuna karşı duramadı. Bu konu üzerinde yayınladığı yazı, Condorcet'ye karşı bütün hizip şeflerini ayaklandırdı. Chabot ile Bazire, Gironde şefleriyle münasebetleri dolayısiyle ona o kadar amansızca hücum ettiler ki, Condorcet öfkelenerek encümenden çıktı gitti. Böylece kendisine karşı söylenen sözlere son verdi. Ama belki de hayatını kurtarmakla muhakkak olan zaferinin parlaklığını soldurmuş oldu. Bundan sonra onun 1793 sözde anayasasının ilk temelleri üzerinde yayınladığı yazı, Convention hareketlerine karşı kışkırtıcı bir protesto sayıldı, 8 haziran 1793 de umumi emniyet komitesi adına Chabot tarafından böyle olduğu ilân edildi. Komite, Condorcet'nin yakalanıp muhakeme edilmesine karar verdi, bu iki teklif aynı celsede kabul edildi. Ama o artık tiranlardan uzak bulunuyordu. Sıra ile birçok sığınaklar buldu. Böylece aradan üç ay geçmişti ki, 3 ekimde, Umumi Emniyet Komitesinin bir raporu üzerine birçok arkadaşlariyle birlikte Condorcet'nin suçluluğu hakkında kararname çıkarıldı. Bundan sonra derhal kanundışı edildiği halde onu yanında saklamakta olan iyi kalbli bir kadın dostu kendisine daha yakın, daha cesaretli, daha candan bir ilgi göstermekten geri kalmadı. Böylelikle günden güne artan şiddet hareketleri ortasında *İnsan zekâsının ilerlemeleri üzerinde tarihi bir tablo taslağı* başlıklı eserini yazdı. Tarih üzerinde derin olduğu kadar yeni görüşleri de içine alan bu eser, Condorcet'nin dehası hakkında bize çok mükemmel bir fikir vermektedir. Çünkü Condorcet bu eseri yazdığı zaman yanında kitapları yoktu, yalnız hafızasına başvurmuştu. Bununla beraber bu ağır çalışmaları ve o sıradaki ruh hali, etrafında çoğalmaya başlıyan ilgilere karşı kendisini kayıtsız bırakmıyordu. Bazan, dostu olan kadın onu oyalamak düşüncesiyle kendisine şiirler yazıp okuyordu.

Bir gün Condorcet gülerek ona şu sözleri söyledi: «Ben hayatımda şiir yazmış adam değilim; kalemimden çıkan ilk mısraları size borçlu olacağım». Aynı günde Sibirya'ya sürülen bir Polonyalının ağzından karısına bir mektup yazdı. Bunun içinde görülen şu iki mısra, son günlerindeki siyasi hayatının bir tarihidir:

Dediler ki, ya zülmü ya mazlumluğu beğen,
Cinayet sizde kalsın, bahtsızlığı aldım ben.

Bu sırada terrör her gün yeni yeni kuvvetler alıyordu; her şeye cesaret ediyor, hiçbir taraftan da karşılık görmüyordu. Terrör «Bir sürgüne yataklık eden herhangi bir insanın ölüm cezasına çarptırılacağı» emrini vermekle şiddetinin son haddine vardı. Condorcet, bu kararı öğrenince, kendi ölümiyle iyi kalbli velinimetinin kaçınılmaz ölümü arasında bir seçme yapmak zorunda kalıyor, kararını ona bildirdiği zaman artık bu seçme kararını değiştirilmez bir şekilde vermiş bulunuyordu. Kadın «Nasıl olur, diyor, ölüme koştuğunuzu görmüyor musunuz?» Condorcet: Karşılık veriyor: «Bundan ne çıkar? Ama hiç olmazsa sizin ölümünüzün günahını üzerime almayacağım. Unutmayınız ki, ben kanundışı edilmiş bir adamım, yanınızda kalmakla kendimi kurtaramadığım gibi sizi de ölüme sürüklemiş olurum.» Bu sözleri üzerine cesaretli kadın diyor ki: «Siz kanundışı edilmiş olsanız da insanlıkdışı edilmiş değilsiniz; kalacaksınız». Ama kadının onu alıkoymak için sarfettiği bütün gayretler boşa çıktı; Condorcet 19 mayıs 1794 te, akşam üzeri saat 9 da, pasaportsuz olarak, üstünde, basit bir elbise, başında bir kabalakla Paris'ten çıktı. Düşüncesi, ilk önce, evi Paris civarında olan eski bir dostuna uğramaktı; Dostunu bulamadı, tanınmaktan da korktuğu için Paris'ten Scaus'ya giden ana caddeden ayrılarak, Montrouge ovasındaki taşocaklarına sığındı, buradan yalnız geceleri çıkıyordu. Böylece Meudon ormanına vardı; ama bu mevsimde ağaçların yaprakları döküldüğü için her adımda büyük tehlikelerle karşılaşıyordu. Yiyecek ve dayanılmaz bir ihtiyaç

olan tütün bulmak için ormanın kenarında bulunan Clamart-sous-Meudon kasabasına uğramaya mecbur olmuş olsa gerektir. Burada bir lokantaya girerek her iki ihtiyacını da gidereceğini düşündü. Tütün aldıktan sonra bir omlet ısmarladı. sonsuz bir iştah ile yemeye başladı. Onun bu hali lokantadakilerin gözünden kaçmadı; kaygılı duruşunu, uzun sakalını, düşkün kıyafetini görünce merakları arttı. Ona ne iş yaptığı, nereden geldiğini sormaya başladılar. O, kendisine ölmek üzere olan bir efendinin hizmetçisi süsünü vermek istedi, bu sırada, Clamart ihtilâl komitesi üyelerinden bir duvarcı, lokantada bulunuyordu, ona dedi ki: «Bana kalırsa siz hizmetçileri olan insanlardan birisiniz, nüfus tezkereniz nerede?» Condorcet, nüfus tezkeresi olmadığını söyledi. Bir jandarma çağrıldı. Jandarma ile duvarcı, Condorcet'yi aralarına alarak ihtilâl komitesine götürürlerken arkadan da parasını istiyen lokanta sahibi geliyordu. Condorcet, borcunu ödemek için cebinden çantasını çıkardı, bu çantanın zarifliği, sahibinin dış görünüşüyle taban tabana zıttı. Herkes şaşkın şaşkın bakıyordu. bundan başka uyanan şüpheleri kuvvetlendiren iki şey daha ortaya çıkmıştı. Borcunu ödemek için Condorcert bir louis altınını bozmalarını istedi. İnceliği göze çarpan mendilini açarak masanın üzerine yeşil maroken ciltli, kenarları Condorcet'nin elyazılariyle doldurulmuş bir Horatius koydu. Artık, bu bayağı insanların onu yakalamakla elde edecekleri mükâfatın önemi üzerinde hiçbir şüpheleri kalmamıştı. Clamart ihtilâl komitesi onu tezelden Bourg-la- Reine zındanına yolladı. Ayağı yaralı idi, yorgunluktan, sıkıntıdan bitkin bir haldeydi. Ayakta duramıyordu, yolun üzerinde baygın bir halde yığıldı kaldı. Bir araba aradılar ama bulamadılar. En sonra bir bağcı atını verdi, böylece 27 mart 1797 de, öğleden sonra saat dörtte Bourg-la-Reine'e vardı. İhtilâl komitesi üyeleri kendisini sorguya çekecek sayıda olmadıkları için bu iş ertesi güne bırakıldı. O zamana kadar da onu rutubetli, güneş görmiyen bir bodruma koydular. Ertesi günü Condorcet'yi aradıkları zaman, henüz tamamiyle soğumamış olan cesedinden başka bir şey bulamadılar. İşkenceden kurtulmak için uzun zamandan beri üzerinde taşıdığı bir zehri içerek ölmüştü.

Condorect'in siyasi fikirleri öz menfaatinin değil, her zaman derin bir kanaatin mahsulü olmuştur. Her ne kadar kendisi, asil arkadaşlığına bağlanan Gironde mebusları ve Konvansiyon sağ taraf üyeleriyle birlikte sürgün edilmişse de Condorcet her zaman onların kanaatlerine iştirak etmemiştir. Kendisini sürmüş olan hizip ile sıkı fıkı çalışarak halkın iyiliğinden başka düşüncelerle harekete geçmeye sürüklendiği ve taassuptan başka bir şey bilmiyen, birçokları din ve politika hoşgörmezliğinin bayrakları altında gönüllü olarak fetihlerine yürüyen kafaları erdemli bir hürriyetin ilkelerine götürmek için boş bir ümide kapıldığı için ona acımalıyız. Condorcet hiç arasız meclisleri, ruhani heyeti, asiller sınıfını, krallığı hırpalamaktan geri kalmıyordu; ama tiksindiği, insanlar değil, kurumlardı. Fransanın 1789 daki sosyal düzeninin temellerine kadar yıkıldığını sevinçle gördüğü zaman bile, büyük bir haksızlık manzarası onu öfkelendiriyor, her zaman var gücü ile bu haksızlığı düzeltmeye yardım etmeye hazır bulunduruyordu. Condorcet çok okumuştu. Harikulâde bir zekâsı vardı. Düşüncemize göre, metafiziği, iktisadı, hukuku, ahlâkı iyice aydınlatan feylesoflar varsa da bunca önemli fikirlerin topunu birden aynı başarı ile münakaşa eden başka biri çıkmamıştır. Bu bakımdan Condorcet'in adı XVIII inci yüzyılın en tanınmış bilginlerinin adları arasına konulmalıdır. Bundan başka o, bütün ülkelerde, hürriyet severlerce övülerek anılacaktır.

Condorcet'nin bütün eserleri Paris'te 1804 te, 21 cilt halinde basılmıştır. Eserlerinin tam sayısı *France litteraire*'in de bulunmaktadır. Biz burada yalnız şu eserlerini yazmakla yetineceğiz: *Analiz denemesi*, Paris, 1768. — *Bir teologun üç asır lügatı yazarına mektubu*, Berlin, 1774. — 1666 *dan* 1696 *ya kadar ölen kırallık bilimleri akademisi üyelerine övgü nutukları*, Paris, 1773. — *Pascal'a övgü ve düşünceleri*, Londra, 1776, bu eser 1778 de Voltaire'in notlariyle yeniden basılmıştır. — *Analizin, reylerin çokluğu halinde kararların ihtimalliğine tatbiki üzerinde deneme*, Paris, 1785, birçok eklemelerle baştan başa düzeltilerek şu ad altında çıkarıl-

mıştır: *İhtimaller hesabının unsurları, tesadüf oyunlarına ve piyangoya, insanların hükümlerine tatbiki, sosyal matematik bilimlerinin faydaları üzerinde bir nutukla Concorcet üzerinde bir muhtıra ile birlikte.* 1804. — *Turgot'nun hayatı*, Londra 1786, bu eser almancaya çevrilmiştir, Gera, 1787, ingilizceye çevrilmiştir. 1788. — *Voltaire'in hayatı* Geneve, 1787, Londra, 1790. Bu eser hem Almancaya hem ingilizceye çevrilmiştir; Voltaire'in eserleri Kehl külliyatı içine alınmıştır, sık sık yeni baskıları yapılır. — *Milli konvansiyona sunulan umumi Maarif raporu.* Paris, 1792. — *Halk Adamı Kütüphanesi* yahut *genel olarak siyaset, hukuk, maliye ve saire üzerinde belli başlı fransızca ve yabancı eserlerin muhakemeli bir tahlili.* Paris, 1790—1792. — *İnsan zekâsı ilerlemeleri üzerinde tarih bir tablo taslağı*, yazarı öldükten sonra yayınlanmıştır, 1795 ingilizceye tercüme edilmiştir, 1795, almancaya tercüme edilmiştir. E—L. Posset, Tubingen. 1795; Paris 1822, Brissont-Thivars'in librairie Constitutionnelle'i. — *Doğru ve kolay hesap yapma vasıtası*, Paris, VII (1799).

En sonra Condorcet, Smith'in. Roucher tarafından İngilizceden çevrilen *Tabiat ve milletlerin zenginlikleri üzerinde araştırmalar* adlı eserine bir ciltlik not eklemiştir. Lacroix ile birlikte Euler'in *Bir Alman prensesine mektuplar*»ının yeni bir baskısını yapmıştır. Journal encyclopedique'te, Chronique du Mois'da, Republicain'de, Journal d'instruction publique'te çalışmıştır. Magasın encylopedique'te, yayınlanmamış birkaç parçası vardır. *Condorcet'nin hayatı, ve eserleri üzerinde bir muhtıra*, Paris, Diannyére tarafından iki baskısı vardır. Birincisi IV (1796), ikincisi VII (1799) da çıkmıştır.

İNSAN ZEKÂSININ İLERLEMELERİ HAKKINDA TARİHİ BİR TABLO TASLAĞI

İnsan, duyumlar alma güciyle doğar; bu duyumları birleştiren basit duyumları idrak eder, birbirinden ayırır; aklında tutar, tanır, birleştirir. saklar yahut canlandırır; bu terkipleri birbiriyle karşılaştırır, onlarda ortak ve ayrı olan noktaları yakalar; bütün bu nesneleri daha iyi tanıyıp kolayca yeni terkipler meydana getirmek için üzerlerine işaretler kor.

Bu güc, insanda dış nesnelerin etkisiyle yani devamı, ister bütünlüklerinin birliği, ister değişmelerinin kanunları halinde olsun insana bağlı olmıyan birtakım bileşik duyumların varlığı ile gelişir. İnsan bu gücü kendine benzer fertlerle yaptığı münasebetlerde de kullanır. En sonra insanlar, gene aynı gücün ilk gelişmesinden sonra. yapma vasıtalarla birtakım icatları da başarmışlardır.

Duyumlar, haz veya acı ile birlikte bulunur. İnsanda, bu bir anlık izlenimleri tatlı ve acı sürekli duygulara çevirmek, diğer duygulu mahlûkların hazlarını, acılarını görmekle, hatırlamakla bu duyguları yaşamak gücü de vardır. En sonra, fikirleri bir araya getirmek güciyle birleşmiş olan bu gücden insanla soydaşları arasında menfaat ve ödev bağlantıları doğar ki, doğrudan doğruya tabiat, bu bağlantılara bahtiyarlığımızın

en değerli, felâketlerimizin en acıklı bir kısmını bağlamak istemiştir.

Eğer insan soyunun türlü fertlerinde ortak olan bu güclerin gelişiminde görülen genel olguları gözlemekle, değişmez kanunları bilmekle yetinilirse, bu bilim metafizik adını taşır.

Ama aynı gelişme, belli bir yer üzerinde, aynı zamanda beraberce yaşıyan fertler kalabalığı ile ilgili olarak sonuçları bakımından ele alınır da nesilden nesile izlenilirse, o zaman insan zekâsının ilerlemeleri tablosunu gözlerimizin önüne serer. Bu ilerleme, güclerimizin ferdî gelişmesinde görülen aynı kanunlara bağlıdır; çünkü aynı zamanda, topluluk halinde birleşmiş birçok fertlerde ele alınan bu gelişmenin sonucudur. Ama eldeki her anın sonucu daha önce gelen anların sonucuna bağlı olduğu gibi, kendisinden sonra gelecek anların sonucu üzerine de tesir eder.

Bu tablo, hiç arasız değişmelere uğradığı için tarihî bir tablodur, ayrı ayrı devirlerde gelip geçen insan topluluklarını birbiri ardınca gözlemekle meydana gelir. Bu tablo, değişikliklerin sırasını göstermeli; her anın, yerini alan an üzerinde yapacağı etkiyi göz önüne koymalı; böylece insan soyunun, yüzyılların sonsuzluğu ortasında, durmadan yenileşerek geçirdiği değişikliklerde güttüğü yolu, hakikate veya saadete doğru attığı adımları göstermelidir. İnsanın ne idiği, bugün ne olduğu üzerinde yapılan gözlemler, eninde sonunda — insan tabiatının bugün de vadet-

tiği — yeni yeni ilerlemeleri sağlayıp hızlandıracak vasıtalara götürecektir.

Yazmaya giriştiğim eserin gayesi budur. Sonucu da muhakeme ile, olgularla insan güclerinin mükemmelleşmesinde hiçbir sınır olamıyacağını gösterecektir. İnsanın mükemmelleşmesi gerçekten sınırsızdır. Bu olgunlaşabilmedeki ilerlemelerin, bundan böyle de kendilerini durdurmak istiyen her türlü kuvvetten bağımsız olarak, tabiatın bizi içine attığı yeryuvarlağının devamından başka sınırları yoktur. Şüphesiz, bu ilerlemeler az veya çok hızlı bir yürüyüş güdebilecektir, ama bu, hiçbir zaman geri giden bir yüryüş olmıyacaktır. Hiç olmazsa dünya, evren sisteminde aynı yeri tuttuğu ve bu sistemin genel kanunları, yeryuvarlağı üzerinde, insan soyuna artık yaşama, aynı gücleri kullanma, aynı kaynakları bulma imkânını vermiyen toptan bir altüst oluş ve değişiklikler doğurmadığı müddetçe bu böyle sürüp gidecektir.

İnsan soyunun ilk medeniyet hali, az sayıda insanların topluluğu halidir. Bu topluluktaki insanlar, balıkçılıkla, avcılıkla geçinirler, silâhlarını, birtakım ev eşyalarını kabaca yapmak, evlerini kurmak veya toprak içine kazmak sanatından başka bir şey bilmezlerdi. Ama artık birbirlerine ihtiyaçlarını bildirmeye yarıyan bir dilleri, birtakım ahlâkî fikirleri vardı; bu fikirlerden ortaklama gidiş kuralları çıkarırlar, kendileri için kanun yerini tutan genel göreneklere uyarak aile

halinde yaşarlardı. Hattâ kaba saba bir hükümet şekilleri de vardı.

Öyle görülüyor ki, geçinmeyi sağlamanın kararsızlığı, güçlüğü; aşırı bir yorgunluğun hemen mutlak bir dinlenmeyi gerektirmesi, insana kendini fikirlerine vererek yeni yeni terkiplerle zekâsını zenginleştirebileceği bir boş zamanı asla bırakmıyor. Her insan, kendi becerikliğini, kendi zekâ inceliğini olgunlaştırmakla kalıyor.

Bu yüzden insan soyunun o zamanki ilerlemeleri pek ağır gidiyor; bu ilerleme ancak uzaktan uzağa olağanüstü haller, şartlar elverdikçe yapılabiliyor. Bununla beraber avcılıktan, balıkçılıktan veya toprağın kendiliğinden verdiği yemişlerden çıkarılan geçinmeden sonra, insanların evcil hale getirdiği, korumayı, üretmeyi bildiği hayvanlardan elde edilen yiyeceğin geldiğini görüyoruz. Sonra bu vasıtalara kaba bir çiftçilik de ekleniyor; insan artık bulduğu yemişlerle, nebatlarla kanaat etmiyor. Bunlardan azık yapmayı, bunları yanında biriktirmeyi, ekmeyi veya dikmeyi, toprağı ekip biçerek bunların üretimini kolaylaştırmayı öğreniyor.

Birinci halde insanın öldürdüğü hayvanlardan, silâhlarından, ağlarından, ev öteberisinden ileri geçmiyen mal mülk, ilk önce sürüsü, sonra da tarla yaptığı, işlediği toprak oluyor. Şef ölünce bu mülk, tabiî olarak ailesine geçiyor. Kimi insanların elinde, elde tutulmaya elverişli fazla mülk bulunuyor. Bu mülk, umumî olunca yeni ihtiyaçlar doğuyor. Eğer bu faz-

la mülk, yalnız tek bir madde üzerinde toplanmışsa ve başka bir maddenin yokluğu duyuluyorsa, bu zorunluluk, mübadele fikirlerini veriyor: O zaman ahlâk münasebetleri karmaşıyor, çoğalıyor. Daha büyük bir emniyet, daha sabit bir boş zaman, insanın kendisini, düşünmeye, hiç değilse daha devamlı bir gözleme vermesine yol açıyor. Birtakım fertler için fazla mallarının bir kısmını, kendilerini çalışmadan kurtaran bir emekle değiştirmek âdeti doğuyor. O zaman, günlerini bir beden işine harcamıyan, istekleri basit ihtiyaçlarını aşan bir insanlar sınıfı beliriyor. Endüstri başlıyor. O güne kadar bilinen sanatlar yayılıyor, olgunlaşıyor. Çok dikkatli, çok uyanık insanların rasgele gözüne ilişen olaylar, yeni yeni sanatlar meydana getiriyor. Yaşama vasıtalarını sağlamadaki tehlike ve kararsızlık azaldıkça nüfus artıyor. Aynı toprak üzerinde pek çok fertleri besliyebilen çiftçilik, diğer geçim kaynaklarının yerini alıyor; karşılıklı olarak ilerlemeleri hızlandıran nüfus artımına yardım ediyor. Toprağa adamakıllı yerleşmiş, birbirine daha çok yanaşmış, kaynaşmış hale gelen bir toplulukta kazanılmış fikirler, tez elden bir yerden bir yere geçiriliyor; daha sağlam olarak sürüp gidiyor. Artık bilimlerin tan yeri ağarmaya başlıyor; insan, öteki hayvan soylarından ayrılmış görünüyor; artık onlar gibi yalnızca ferdî bir olgunlaşma ile kanaat edeceğe benzemiyor.

O zaman, insanlar arasında kurulan daha çeşitli, daha karmaşık münasebetler, düşüncelerini yanlarında bulunmıyanlara bildirecek, bir olayın hâtırasını kulaktan alınma bilgilerden daha büyük bir belginlikle sürdürecek, bir anlaşmanın şartlarını, görenlerin hâtırasından daha güvenilir bir şekilde saptıyacak, aynı topluluk fertlerinin gidişlerini birbirine uydurmak için anlaştıkları bütün bu değerli âdetleri daha az değişmelere uğrayacak bir şekilde gösterecek bir vasıtanın lüzumunu onlara duyuruyor.

Bundan sonra yazı ihtiyacı duyuldu, yazı da icat olundu. Öyle görülüyor ki, yazı ilk önce gerçek bir resim idi. Bunun arkasından, nesnelerin yalnız ana çizgilerini saklıyan itibari resim geldi. Sonra, dile zaten girmiş bulunan mecazı andırır bir nevi mecazla, fizik bir nesnenin hayali, fikirleri ifade etti. Kelimelerin doğuşu gibi bu işaretlerin doğuşu da uzun zaman unutulup gitti; yazı itibari bir işareti her fikre, her kelimeye, dolayısiyle de fikirlerin, kelimelerin her türlü değişmiş şekillerine bağlama sanatı oldu.

Böylece bir yazı dili, bir de konuşma dili ortaya çıktı; bunlar arasında da karşılıklı bir uygunluk kurmak gerekiyordu.

Adları gibi yurtları da büsbütün unutulup gitmiş ve insanlığa pek çok iyilikleri dokunmuş olan deha sahibi insanlar, bir dildeki bütün kelimelerin, ilk hecelemelerin pek az sayıda birleşmelerinden meydana geldiğini görüyorlar; bunların da sayısı, ne kadar az olursa olsun, hemen

hemen sonsuz denecek kadar çeşitli kombinezonların kurulmasına yetiyordu. Bu insanlar, gözle görülür işaretlerle düşünceleri veya onların karşılığı olan kelimeleri değil de kelimeleri birleştiren bu basit unsurları göstermeyi tasarladılar.

Böylece alfabe yazısı tanınmış oldu. Nasıl az sayıda ses her şeyi söylemeye yetiyorsa, az sayıda işaret de her şeyi yazmaya yetiyordu. Yazı dili, konuşma dilinin tıpkısı oldu; bu az sayıdaki işaretleri tanımayı, kurup çatmayı bilmekten başka bir şeye lüzum kalmadı; bu sonuncu adım da ebedî olarak insan soyunun ilerlemelerini sağladı.

Belki bugün sadece bilimlere ayrılan, bütün zihinlerde tamamiyle aynı kalan basit fikirlerin terkiplerini bildiren, yalnız mantıklı bir doğruluğun muhakemeleri, zihnin belgin, sayılı işlemleri için kullanılan, bütün ülkelerin insanlarınca anlaşılan, onların bütün şivelerine — bu şiveler gibi gündelik hayatta kullanılarak bozulmaksızın — çevrilen bir dilin yaratılması faydalı olurdu.

O zaman, görülmemiş bir devrimle, yaşatılması, cahilliği sürdürmekten başka bir işe yaramamış olan bu türlü yazı, felsefenin elinde bilgi ışıklarının tezelden yayılmasına, bilimler metodunun mükemmelleşmesine yarıyan bir alet olurdu.

Tarihte, zamanımıza kadar kalıp yaşıyan bütün milletlerin geçtiği medeniyet derecesi, işte bu devirle bugün gördüğümüz vahşilerin bulundukları medeniyet derecesi arasındandır. Bu mil-

letler gâh yeni yeni ilerlemelerle, gâh cahillik içinde yüzerek, gâh nöbetleşe birbirinin yerine geçerek veya belli bir noktada durarak, gâh fâtihlerin zincirleri altında yeryüzünden silinerek, yenenlerle karışarak veya kölelikle yaşıyarak, en sonra daha aydın bir milletten diğer milletlere ulaştırmak üzere bilgi ışıkları alarak, tarihî zamanların başlangıcıyle yaşadığımız yüzyıl arasında, bizce bilinen ilk milletlerle Avrupanın bugünkü milletleri arasında kesintisiz bir zincir teşkil etmektedir.

Böylece, çizmeyi tasarladığım tabloda birbirinden büsbütün ayrı üç kısım görülebilir.

Birinci kısımda gezginlerin anlattıkları hikâyeler, bugünkü az medeni milletlerde insan soyunun halini bize göstermektedir; bu hikâyelerden yalnız başına kalan, daha doğrusu çoğalmak için gerekli olan bir kalabalıkla yetinen insanın, en sonunda konuşulan bir dili kullanmaktan ibaret olan ilk mükemmelleşmeleri ne derecede kadar elde edebildiğini tahminle çıkarmak zorunda kalıyoruz. Çok yaygın birtakım ahlâki fikirlerle sosyal düzenin zayıf bir başlangıciyle birlikte böyle bir dil o zaman, insanı kendisi gibi düzgün, sürekli bir topluluk içinde yaşıyan hayvanlardan ayıran en göze çarpan, daha doğrusu biricik fark oluyor. Şu halde, burada güclerimizin gelişmesi üzerinde yapılan gözlemlerden başka bir kılavuzumuz olmaz.

Bundan sonra, insanı, sanatları işlediği, bilim ışığının artık kendisini aydınlatmaya başladığı, ticaretin milletlerin birleştirdiği, nihayet

alfabe yazısının bulunduğu noktaya ulaştırmak için, bu ilk kılavuza, türlü toplulukların tarihini de katabiliriz. Bu topluluklar, her ne kadar insan soyunun bu iki büyük devrini birbirinden ayıran alanda izlenememişse de, hemen hemen bütün ara derecelerde görülmüşlerdir.

Burada tablonun önemli kısmı, tarihin bize naklettiği olayların sonucu üzerine dayanmaya başlıyor. Ama, tek bir milletin farazi tarihini çıkarmak, ilerlemelerinin tablosunu çizmek için bu olayları çeşit çeşit milletlerin tarihinden seçmek, birbirlerine yaklaştırmak, birleştirmek gerekir.

Alfabe yazısının Yunanistanda bilindiği devirden beri tarih, olayların, gözlemlerin kesintisiz bir zinciriyle yüzyılımıza, Avrupanın daha aydın ülkelerinde insan zekâsının bugünkü haline bağlanmaktadır: Böylece insan zekâsının yürüyüşü ve ilerlemeleri tablosu, gerçekten tarihî bir tablo oluyor. Felsefenin artık bulacak bir şeyi, kuracak farazi kombinezonları kalmıyor. Felsefe, olayları derleyip düzenlemekle, onların zincirlenmesinden, bütününden doğan faydalı hakikatları göstermekle yetiniyor.

En sonunda çizilecek sonuncu bir tablo kalıyor ki, o da umutlarımızın, gelecek nesillerden beklenen ve tabiat kanunlarındaki değişmezliğin sağlıyacağı anlaşılan ilerlemelerin tablosudur.

Bu tabloda, bugün bize boş bir umut gibi görünen şeylerin, hangi basamakları aşarak zamanla mümkün, hem de kolayca mümkün olaca-

ğını, peşin hükümlerin geçici başarılarına, hükümetlerin, milletlerin bozukluklariyle desteklenmelerine rağmen, neden yalnız hakikatın devamlı bir zafer elde edeceğini göstermek gerekecektir; tabiatın, kültür, hürriyet, erdem, insanın tabiî haklarına saygı gösterme alanlarındaki ilerlemeleri hangi bağlarla çözülmezcesine birleştirdiğini, asla birbiriyle uyuşamayacak sanını verecek kadar her zaman ayrı bulundukları halde nasıl olup da başlı başına değer taşıyan bu nimetlerin milletlerin pek çoğunda birden, bilgi ışıklarının belli bir sınıra ulaştıkları andan başlıyarak tam tersine, ayrılmaz bir hale gelmeleri gerektiğini, dil, dünya ölçüsünde yayılınca, ticaret münasebetleri yeryüzünü baştanbaşa kaplayınca, büyük bir milletin kütlesi içine nasıl işliyeceklerini göstermek gerekecektir. Bütün aydın insanlar sınıfında kendini gösteren bu birleşme, bu zamandan sonra, onlar arasında, yalnız insanlığın olgunlaşmasını, saadetini hızlandırmak uğrunda elbirliği ile didinen insanlık dostlarınca hesaba katılacaktır.

Aklın yürüyüşünü az çok geciktiren veya askıda bırakan, her zaman da siyasi olaylar derecesinde insanı bilgisizliğe doğru geri götüren genel yanılmaların kökünü meydana çıkaracağız, tarihini çizeceğiz.

Çok aydın bir insanı bile şaşırtabilecek kılı kırk yaran bir paralojimden tutun da bunama rüyasına adar bizi yanılmaya sürükliyen veya ondan alıkoyan zihnin işlemleri, aynı derecede hem doğru hüküm verme veya hakikati bulma

metoduna, hem de ferdî güclerimizin gelişmesi nazariyesine bağlıdır. Bu yüzden genel yanılmaların milletler arasına nasıl sokulduğu, nasıl yayıldığı, bir yerden bir yere nasıl geçtiği, orada nasıl sürüp gittiği de insan zekâsı ilerlemelerinin tarihî tablosuna girecektir. İnsan zekâsını olgunlaştıran, aydınlatan hakikatler gibi bunlar da ondaki faaliyetin, tanıdığı, tanımak istediği şeyle tanımak ihtiyacında olduğunu sandığı şey arasında her zaman görülen bu nispetsizliğin zorunlu sonucudur.

Gene güclerimizdeki gelişmelerin genel kanununa göre, kimi peşin hükümlerin, kötülüklerini veya hükümlerini daha ileriye götürüp genişletmek üzere, ilerlemelerimizin her devrinde doğdukları görülebilir; çünkü insanlar, bu peşin hükümleri söküp atacak bütün gerekli hakikatleri iyice tanıdıktan epeyce zaman sonra bile gene çocuklarının, memleketlerinin, yüzyıllarının yanılmalarına bağlı kalırlar.

Kısacası bütün memleketlerde, bütün çağlarda, çeşitli insan sınıflarının hem bilgi derecesine, hem mesleklerine göre türlü türlü peşin hükümleri vardır. Feylesofların peşin hükümleri hakikatin yeni ilerlemelerine zarar verdiği gibi, pek aydın olmıyan insanların peşin hükümleri de bilinen hakikatlerin yayılmalarını geciktirmektedir; birtakım gözde, kudretli mesleklerin peşin hükümleri de bu yolda engeller çıkarırlar: Bunlar, aklın durmadan savaşmak zorunda olduğu, ancak uzun, zorlu bir savaştan sonra yenebildiği

üç çeşit düşmandır. Bu savaşların tarihi, yanı peşin hükümlerimizin doğmasının, zaferinin, yıkılışının tarihi de bu eserde büyük bir yer tutacak, hem de eserimizin diğerleri kadar önemli, faydalı bir kısmı olacaktır.

İnsan soyunun ilerlemelerini önceden kestiren, idare eden, hızlandıran bir bilim varsa, ilerlemelerin tarihi, bu bilimin ilk temeli olmalıdır. Felsefe, geçmiş yüzyılların tarihinden başka bir yerde gidiş kuralları, köhne kanaatlerin incelenmesinde başka hakikatler bulunamayacağı yolundaki saçmayı, şüphe götürmez bir şekilde, söküp atmak zorunda kalmıştır. Ama tecrübenin verdiği dersleri hiç irkilmeden itmiş olan peşin hükmü de böylece söküp atmak gerekmez mi? Şüphe yok ki, yalnız düşünme, mutlu terkipler yaparak, bizi insan biliminin genel hakikatlerine ulaştırabilir. Ama, insan soyunun fertleri üzerinde yapılan gözlemler, mademki metafizikçi için, ahlâkçı için yararlı oluyor, neden topluluklar üzerinde yapılan gözlemler onlara daha az yararlı olsun? Neden bu türlü gözlemler, politika feylesofunun işine yaramasın? Aynı zamanda yaşıyan toplulukları gözlemek, aralarındaki bağıntıları incelemek faydalı ise, neden bunları bütün zamanlar boyunca incelemek faydalı olmasın? Hattâ spekülâtif hakikatleri araştırmada bu gözlemlerin ihmal edilmiş olabileceklerini farzetsek bile iş, bu hakikatleri iş alanında tatbik etmeye ve bilimden onun faydalı sonucu olması gereken sanatı çıkarmaya gelince bunlar ihmal

edilebilir mi? Peşin hükümlerimizle onlardan çıkan kötülüklerin kaynağı, atalarımızın peşin hükümlerinde değil midir? Birtakım peşin hükümlere kapılmaktan bizi kurtaran, diğerlerini önliyen çok emniyetli vasıtalardan biri, bunların kökünü, neticelerini bize açmıyor mu? Acaba ne yeni yanılmalardan, ne de eskilerin tepmesinden korkumuz olmıyan bir noktada mı bulunuyoruz? Öyle bir noktada ki hiçbir bozucu kurum, ikiyüzlülükle bir daha ortaya çıkarak, bilgisizlik veya taşkınlık yolu ile kendini kabul ettiremesin; hiçbir kötü kombinezon, büyük bir millet için artık felâket doğuramasın. Şu halde milletlerin nasıl aldandıklarını, bozulduklarını veya nasıl sefalet içinde yüzdüklerini bilmek faydasız mı olacaktır?

Her şey bize gösteriyor ki, insan zekâsının büyük devrimlerinden birinin zamanına ulaşmış bulunuyoruz. Daha önce gelen, hazırlanan devrimlerin tablosundan başka, bu devirden neler beklememiz gerektiği üzerinde bizi daha iyi kim aydınlatabilir, bu kımıldanışların ortasında bize yol gösterecek daha güvenilir kılavuzu kim verebilir? Bilgi ışıklarının bugünkü durumu, bu devrin mutlu bir devir olacağını bize inancalıyor; ama, bu da bütün kuvvetlerimizi kullanmayı bilmek şartiyle olmıyacak mı? Bu devrin adadığı bahtiyarlığın bize çok pahalıya oturmaması, bu devrin büyük bir hızla çok geniş bir alana yayılması, sonuçlarının daha tam olması için, insan zekâsının tarihinde sakınacak ne gibi en-

geller kaldığını, onları aşmak için elimizde ne gibi vasıtalar bulunduğunu incelemeye ihtiyacımız yok mudur?

Gözden geçirmeyi tasarladığım alanı dokuz büyük devre ayıracağım; onuncu devirde de, insan soyunun gelecekteki alın yazısı üzerinde bazı tahminli hükümler vermeye yelteneceğim.

Burada, bu devirlerden herbirini vasıflandıran ana çizgileri göstermekle yetineceğim. İstisnalara, teferruata asla bakmaksızın sadece kütleleri ortaya koyacağım. Bu eserde, sonuçlarının gelişmeleri, delilleri gösterilecek olan konuları işaret edeceğim.

BİRİNCİ DEVİR

İnsanlar budunsular halinde birleşmişlerdir.

Hiçbir gözlem, bu devirden önceki devir üzerinde bize doğrudan doğruya bilgi vermiyor; ancak insanın zihin ve ahlâk güçleriyle fizik yapılışını incelemekledir ki, onun bu ilk medeniyet basamağına nasıl yükseldiğini tahmin edebiliyoruz.

Böyle olunca topluluğun ilk meydana gelişine yol açan fizik vasıflar üzerindeki birtakım gözlemlerle zekâ veya ahlâk güçlerimizdeki gelişmenin kısa bir tahlili, bu devir tablosunda giriş yerini tutmalıdır.

Bir aile topluluğu insana tabiî görünüyor. Bu topluluk, ilk önce çocukların ana baba ihtiyaciyle ana babaların şefkat duygusundan doğmuştur; pek genel, pek canlı olmasa da bu ihti-

yacın uzun zaman sürmesi, bu birleşmeyi devam ettirmek arzusunu veren bir duygunun doğmasına, gelişmesine yol açmıştır. Bu uzun zaman sürme de bu yolda faydalarını duyurmada gecikmemiştir. Kolay geçim sağlıyan bir toprak üzerine yerleşmiş bir aile, zamanla çoğalıp bir budunsu haline gelebilmiştir.

Başlangıçta birçok ayrı ayrı ailelerin birleşmesiyle ortaya çıkan budunsular — bu birleşme, o zaman hem daha az zorlayıcı sebeplere, hem de pek çok hallerin, şartların biraraya gelmesine bağlı olduğu için — daha geç, daha yavaş kurulmuş olsalar gerektir.

Silâh yapma sanatı, yiyecekleri yemek haline getirip bunlar için gerekli kabkacakları edinme sanatı, bu yiyecekleri bir zaman saklama sanatı, yeni yeni yiyecekler tedarikinin imkânsız olduğu zamanlar her mevsime uygun azıklar hazırlama sanatı, pek basit ihtiyaçları karşılıyan bütün bu sanatlar, uzunca bir birleşmenin ilk verimi, insan topluluğunu birçok hayvan soyları topluluklarından ayırdeden ilk karakter oluyor.

Bu budunsuların birtakımlarında kadınlar kulübeleri etrafına yemeye yarıyan birtakım nebatlar ekiyorlar, böylece avcılık veya balıkçılık ürününün eksiğini kapatıyorlar. Toprağın kendiliğinden nebatî bir yiyecek verdiği diğer birtakım budunsularda, bu yiyeceği arama, biriktirme uğrunda yapılan çabalamalar, vahşilerin zamanlarından bir kısmını alıyor. Birleşik kalmanın faydasını pek duymıyan bu vahşilerde, medeniyetin hemen hemen

basit bir aile topluluğu içinde kaldığı görülmektedir. Bu sırada her yerde açık bir dil de kullanılagelmiştir.

Aynı fertler arasında daha sık, daha sürekli münasebetlerle menfaat birliği, gerek beraberce gittikleri avlarda, gerek bir düşmana karşı durmak için birbirlerine yaptıkları karşılıklı yardımlar, topluluğun üyeleri arasında hem adalet duygusunu, hem de karşılıklı bir kaynaşma doğurmuş olsa gerektir. Aradan çok geçmeden bu kaynaşma, doğrudan doğruya topluluğun içine doğru yönelen bir bağlılığa çevrilmiştir.

Budunsunun düşmanlarına karşı beslenen amansız bir kin, sönmez bir öc alma isteği, bu kaynaşmanın zorunlu sonucu oluyordu.

Gerek kendini koruma, gerek az emekle daha sağlam, daha bol bir geçim sağlama dileğiyle hep birlikte harekete geçebilmek için bir şefe olan ihtiyaç, bu topluluklarda beylik bir otoritenin ilk fikirlerini doğurmuştur. Bütün budunsunun ilgilendiği, ortaklama bir karar vermek zorunda kaldığı hallerde, bu kararı yerine getirecek olanlara danışmak gerekiyordu. Kadınların zayıflığı, onları bu türlü danışmaların gündelik konuları olan harbin ve uzak avların dışında tuttuğu gibi, bu konuşmalardan da uzaklaştırıyordu. Bu kararlar tecrübe istediği için bu danışmalara ancak tecrübeli olduğu sanılan adamlar kabul edilirdi. İçinde kopan kavgalar topluluğun dirlik düzenini bozuyordu. Bunlar topluluğu yıkabilirlerdi de. Yalnız bu yolda bir kararı

yaşça, ferdî vasıflariyle en çok güven telkin edenlere bırakmanın uygun görülmesi tabiî idi. İşte ilk siyasi kurumların temeli böyle atılmıştır.

Bir dilin meydana gelişi, bu kurumlardan önce olsa gerektir. Nesneleri itibari işaretlerle anlatma fikri, bu medeniyet devri içinde, insan zekâsının üstünde görülüyordu: bu işaretlerin ancak zamanın baskısiyle, derece derece, fark edilmez bir şekilde dile sokulmuş olması ihtimal içindedir.

Yayın icadı, deha sahibi bir insanın eseri olmuştu; bir dilin meydana gelişi, bütün toplulugun eseri oldu. Bu iki türlü ilerleme de aynı derecede insan soyunun malıdır.

Daha çabuk olan birincisi, ancak tabiatın lûtfuna uğrıyan insanların kurabildiği yeni kombinezonların mahsulü, düşünmelerinin, emeklerinin karşılığıdır. Diğeri, daha yavaş olanı, bütün insanlara kendini tanıtan bu düşünmelerden, gözlemlerden, hattâ onların birarada geçen hayatları boyunca edindikleri alışkanlıklardan doğmuştur.

Ölçülü, düzgün hareketler insanı daha az yorar. Görenler, işitenler bu hareketlerdeki düzeni veya onlar arasındaki münasebetleri kolayca kavrarlar. Bu iki sebep yüzünden bu hareketler bir haz kaynağıdır. Bundan dolayı dansın, musikinin, şiirin kökü de topluluğun bu ilk çocukluk çağına kadar çıkar. Bu devirde dans, gençliğin bir eğlencesi olarak, umumî bayramlarda kullanılmıştır. İçinde aşk şarkıları, savaş

destanları bulunur. Bundan başka bu devirde birkaç musiki aletinin nasıl yapıldığı da bilinmektedir. Belâgat sanatı bu bedevîlerde büsbütün bilinmiyen bir sanat değildi; hiç değilse tören söylevlerinde daha gür, daha yüksek perdeden bir sesle konuşulurdu. O zaman hatiplik şişirmesi de onlara asla yabancı olmıyan bir şeydi.

düşmanlar karşısında bir erdem sayılan öç ve katıyüreklilik duyguları. kadınları bir çeşit köleliğe mahkûm eden görüş, harbde kumanda etmek hakkını tek bir ailenin imtiyazı tanımak, en sonra türlü türlü saçma inançların ilk fikirleri, bu devri ayırdeden, kökü aranması, sebepleri açıkça gösterilmesi gereken yanılmalardır. Zira insan, ilk eğitiminin kendisine tabiî olarak vermediği bir yanılmayı hiç sebepsiz kabul etmez; eğer yeni bir yanılma edinirse, bu yanılma, çocukluğundaki yanılmalara bağlıdır; menfaatleri, ihtirasları, kanaatleri yahut olaylar, bu yanılmayı kazanması için onu hazırlamışlar demektir.

Birkaç kaba astronomi bilgisiyle hastalıkları yaraları iyileştirmede kullanılan nebatların bilgisi, vahşilerin belli başlı bilimleridir.

Ama yine bu devir, insan zekâsının tarihinde önemli bir olayı bize tanıtıyor. Burada, yolu üzerinde birbirine aykırı etkiler bulunan, bir yandan yanılmalar saçarken öte yandan bilgi ilerlemelerine hız veren, bilimleri yeni yeni hakikatlerle zenginleştiren, ama halkı da bilgisizliğe, din esirliğine sürükliyen, birtakım geçici

iyilikleri uzun, yüz kızartıcı bir tiranlık bahasına kazandıran bir kurumun ilk izleri görülebilir.

Bu sözlerle ilkeleri, bilimleri yahut sanatların yollarını, sırları, din törenlerini, hurafenin hilelerini, siyaset ve kanun sırlarını da her zaman ellerinde tutan bir insanlar sınıfının meydana gelişini kastediyorum. İnsan soyunun şu iki bölüme ayrılmasını kastediyorum: Biri öğretme ödevini üstüne almış, öbürü inanmak için yaratılmıştır; birisi bilgisiyle böbürlendiğini gururla gizler, diğeri kendisine lûtfen bildirilen şeyi saygı ile kabul eder; biri hakkın üstüne yükselmek ister, diğeri kendi hakkından bile ses çıkarmadan vazgeçer, kendisini insanlıktan aşağı görür, diğer insanlara insan tabiatından üstün imtiyazlar tanır.

18 inci yüz yılın sonunda papazlarımızın hâlâ artakalanlarını bize sundukları bu ikiye ayırma, şarlatanları, büyücüleri olan az medeni vahşilerde görülmektedir. Çok yayılmış olduğu, medeniyetin bütün devirlerinde sık sık raslandığı için bu ikiliğin insan tabiatında bir temeli olsa gerektir. Bundan dolayı topluluğun bu ilk zamanlarındaki insan güçlerinde, aldanan ilk insanların kolayca kanıvermeleriyle, ilk sahtekârların bayağı düzenbazlıklarının sebeplerini arayıp bulacağız.

İKİNCİ DEVİR

Çoban Milletler

Bu halden çiftçi milletlerin haline geçiş

Avda yakalanan hayvanların verdiği nimetler, yerleşilen topraklar bunlara daha bol bir

yiyecek sağladığı, aile nüfusunun arttığı veya bozuk havalar dolayısiyle ailenin kıtlık başgöstermesinden korkabileceği zaman, bu hayvanları uzun zaman korumayı kolayca insanların aklına getirmiştir.

Bu hayvanları basit bir yiyecek vasıtası olarak elde tuttuktan sonra, onların üretilebilecekleri, böylelikle de daha devamlı bir gelir kaynağı sağlayabilecekleri görüldü. Bu hayvanların sütü, insanlar için yeni bir yiyecek olarak görünüyordu; bir sürünün, önceleri av ürününe ancak bir ilâve olan ürünleri, daha emin, daha bol, daha az meşakkatli bir geçim vasıtası oldu. Avcılık, belli başlı bir geçim vasıtası olmaktan çıktı, hattâ geçim vasıtaları arasında hesaba bile katılmaz oldu: sadece bir eğlence, sayıca pek kalabalık oldukları için artık evlerin etrafında yetecek kadar yiyecek bulamıyan sürülerden yaban hayvanlarını uzaklaştıracak bir vasıta olarak kaldı.

Toprağa daha çok yerleşmiş, az yorucu bir hayat, insana zekâsını geliştirmeye yarıyacak boş zamanı veriyordu. Geçinmeleri sağlama bağlanan, belli başlı ihtiyaçlarından yana kaygıları kalmıyan insanlar, bu yolda edindikleri vasıtalarda yeni yeni heyecanlar arıyorlardı.

Sanatlar, birtakım ilerlemeler gösterdiler; ev hayvanlarını besleme, üremelerini kolaylaştırma, cinslerini iyileştirme sanatlarında bazı bilgiler edinildi.

Giyeceklerde yün, deri yerine dokuma kullanma öğrenildi. Aile topluluğu içinde samimi olduğu kadar tatlı bir hayat başladı.

Her ailenin sürüleri aynı derecede çoğalamadığı için, ortaya bir zenginlik farkı çıktı. O zaman bu sürülerin ürününü, hiç sürüsü olmıyan, zamanını, emeğini onların istediği çalışmalara bağışlamak zorunda olan bir adamla paylaşmak düşünüldü. O zaman sağlam yapılı, genç bir adamın emeğinin doğrudan doğruya kendi geçinmesi için gerekli olan çalışmadan daha çok değer taşıdığı görüldü. Bu yüzden harb esirlerini boğazlayacak yerde köle olarak alıkoymak adet oldu.

Vahşilerde de görülen konukseverlik, çiftçi milletlerde olduğu gibi, arabalarla veya çadırlarla dolaşan milletlerde daha belgin, daha göze çarpar, daha törenli bir hal alıyor. Ferdin ferde, ailenin aileye, milletin millete karşılıklı olarak konukseverlik göstermesi için sık sık fırsatlar ortaya çıkıyor. Bu insani hareket, sosyal bir ödev oluyor, kurallara bağlanıyor.

Bir yanda birtakım ailelerin yalnız iyi geçinmelerine yetecek kadar değil, üstelik değişmez fazla gelirleri varken, öte yanda diğer insanlar, ihtiyaçları olandan bile mahrumdurlâr. Onların sıkıntıları karşısında duyulan tabiî bir acıma duygusu, iyilik duygusunu, iyilik alışkanlığını doğurdu.

Töreler yumuşadı; kadınların köleliği, eski sertliğini kaybetti. Zenginlerin kadınları ise ağır işlere koşulmaktan büsbütün kurtuldular.

Türlü ihtiyaçları gidermede kullanılan nesnelerle bu nesneleri hazırlamaya yarıyan aletlerin pek çeşitli oluşu, bu ihtiyaçların dağılışında gö-

rülen büyük eşitsizlik, mübadelelerin çoğalmasına, gerçek bir ticaretin doğmasına yol açmıştır. Bu ticaret, ortak bir ölçüyü, bir çeşit para ihtiyacını duyurmadan genişliyemedi.

Aynı zamanda, budunsular daha kalabalık oluyor, sürüleri daha kolayca beslemek için evler sabit kaldıkları zaman birbirinden daha çok ayrılıyorlar; yahut insanlar alıştıkları birkaç hayvan soyunu yük taşıamada, yük çekmede kullanmayı öğrenince yerleşmeler, çadırlı bir oba halini alıyor.

Her milletin harb için bir şefi vardı, ama bir millet birçok boylara ayrıldığı için otlaklar bulma ihtiyacı, her boyun da ayrı bir şefi olmasını gerektiriyordu. Hemen her yerde bu üstünlük bazı ailelerin elindeydi. Kalabalık sürüleri, birçok kölcleri olan, hizmetlerinde birçok yoksul soydaşlarını kullanan aile şefleri, boy şeflerinin otoritesini, onlar da millet şeflerinin otoritesini paylaşıyorlardı; hiç olmazsa yaşa, görgüye, kahramanlığa saygı gösterildiği zamanlarda, bu şeflere önem veriliyordu. Esirliğin kökü de, olgunluk çağına ulaşan insanlar arasında siyasi haklar bakımından doğan eşitsizliğin kökü de topluluğun yine bu devrindedir.

Aile veya boy şefleri kurulu, tabiî adalete, kökleşmiş âdetlere göre artık sayıları pek çoğalmış olan, pek çetrefil anlaşmazlıkları çözümlemeye başlıyorlar. Bu hükümlerin gelenekleşmesi, aradan çok geçmeden âdetlere dayanarak, onları devam ettirerek, - zaten topluluk ilerlemele-

rinin zorunlu kıldığı - daha düzgün, daha değişmez bir hukuk sisteminin kurulmasına yol açmıştır. Mal mülk fikri ile mal mülk hakları fikri, daha çok genişledi, daha çok belginleşti. Önemi gittikçe artan miras paylaşma işinin de değişmez kurallara bağlanması gerekiyordu. Hattâ sık sık yapılan anlaşmalar da, artık pek basit bir çerçeve içinde kalmıyordu; bunlar da şekillere bağlanmalıydı; bu anlaşmaların yerine getirilmesi için, hükümlerini tesbit etme tarzının da kendine göre kanunları vardı.

Yıldızları gözlemekten doğan fayda, uyanık geçen uzun gecelerde bunlara harcanan emek, çobanların faydalandıkları boş zaman, astronomiye birtakım ilerlemeler getirmiştir.

Ama aynı zamanda insanları kandırıp soyma, hayalî korkular, boş umutlar üzerine kurulan bir otoriteden kuvvet alarak onların kanaatlerine zorbaca hükmetme sanatının da mükemmelleştiği görüldü. Daha derli toplu mezheplerle biraz daha incelmiş inanç sistemleri kuruldu. Tabiatüstü kuvvetlerin fikirleri bir dereceye kadar inceldi, bu kanaatlerle birlikte bir yanda din başbuğlarının, öte yanda papaz ailelerinin, boylarının, başka bir yerde ruhani kurulların, kısacası her zaman görülmedik imtiyazları kullanarak insanları iyice boyunduruk altına almak için onlardan ayrı duran, kafaları kendilerine râm etmeye yarıyan bütün vasıtaları biraraya getirmek, öbür insanlara kendi ikiyüzlülüklerini meydana çıkaracak, zincirlerini kıracak hiçbir imkân bı-

rakmamak için hekimliği, astronomiyi yalnız kendi ellerinde tutmayı düşünen bir fertler sınıfının ortaya çıktığı görüldü.

Diller, şekil ve anlam bakımından zenginleştiler. Daha çeşitli, daha güzel hayaller kullanmaya başladılar. Bu hayaller, kır ve orman hayatından, tabiatın düzgün olaylarından, bu olayların değişikliklerinden alındı.

Musıki, aletler, şiir, bunlarla uğraşan insanlara, daha rahat yaşadıkları için zevkleri biraz inceleşmiş olan dinleyiciler sağlıyan, onlara öz duygularını gözlemek, belli başlı düşünceleri üzerinde hüküm yürütmek, bunlar arasında seçmeler yapmak imkânını veren bir boş zaman içinde mükemmelleştiler.

Birtakım nebatların, sürülere daha iyi, daha bol bir yiyecek sağladığı görüldü. Bu nebatları kolayca üretmenin, pek az, zararlı, hattâ tehlikeli bir yiyecek veren diğer nebatlardan ayırmanın faydası anlaşıldı, bu yolda gerekli vasıtalar da elde edildi.

Aynı şekilde otların, tanelerin, meyvaların kendiliğinden topraktan çıktığı ülkelerde, hayvan ürünleriyle birlikte insanların beslenmesine yardım eden bu nebatların nasıl çoğaldıklarını bilmek ihtiyacı doğdu, o zamandan sonra da bunları oturulan yerlerin ta yanındaki topraklarda toplama, bu toprakların yüzde yüz kendi malları olması için bu nebatları zararlı nebatlardan temizleme, sürülerden, hattâ hayvanlardan olduğu gibi diğer insanların açgözlülüğünden koruma yolları da araştırıldı.

Bu fikirler, kendiliğinden topraktan çıkan bu ürünlerin insanların geçinmesine hemen hemen yettiği bereketli memleketlerde, daha geniş ölçüde doğmuş olsalar gerektir. Buralardaki insanlar da kendilerini çiftçiliğe vermeye başlamışlardır.

Bereketli bir memlekette, mutlu bir iklimde, toprağın belli bir parçası, otlak olarak kullanıldığı zaman beslediği insanlardan daha fazla insanın beslenmesine yetecek kadar taneler, yemişler, kökler veriyordu.

Bu zamanda çiftçilik, toprağın tabiatı yüzünden bu ekimin pek zahmetli olmadığı, çoban milletlerin yolculuklarda, taşıtlarda işlerine yarıyan aynı hayvanları ekim işinde kullanmanın kolayı bulunduğu, çiftçilik aletlerinde herhangi bir mükemmelleşme elde edildiği zaman, milletlerin daha verimli bir geçim kaynağı, en başta gelen işi gücü oluyor. Böylece insan soyu üçüncü devrine ulaşmıştır.

Birtakım milletler, çok eski zamandan beri, şimdi gözden geçirdiğimiz bu iki halden birinde kalmışlardır. Kendi kendilerine yeni yeni ilerlemeler elde etmek şöyle dursun, çok yüksek bir medeniyet derecesine ulaşan milletlerle giriştikleri münasebetlerle yaptıkları ticaret de onlarda böyle bir değişme doğuramamıştır. Bu münasebetler, bu ticaret, kendilerine birtakım bilgiler, birtakım sanatlar verdiği gibi birçok kötülükler de vermiş, ama onları bu durgunluk halinden bir türlü çekip ayıramamıştır.

Bu olayın başlıca sebepleri şunlardır: Ancak bizim gibi daha olgun topluluklarda bulunabilen hemen hemen tam serbestliğe bağlı iklim şartları, alışkanlıklar, nimetler; insanın çocukluğunda edindiği kanaatlere, memleketin görenekle-rine tabiî olarak bağlılığı; bilgisizliğin her türlü yeniliğe düşman kesilmesi; henüz pek zayıf olan araştırma merakının önüne geçen beden, hele ruh tembelliği; saçma inançların bu ilk topluluklar üzerinde kurduğu hâkimiyet. Yalnız, bu sebeplere medeni milletlerin açgözlülüğünü, katıkalbliliğini, ahlâksızlıklarını, peşin hükümlerini de katmak gerekir. Çünkü bunlar öbür millet-lere daha kuvvetli, daha zengin, daha bilgili, daha çalışkan, ama daha ahlâksız, hele daha az bahtiyar görünüyorlardı. Öbür milletler, medeni milletlerdeki ihtiyaçların çokluğundan, genişliğin-den, açgözlülüklerinin kendilerine verdiği acılar-dan, her zaman harekette olan, bir türlü doy-mak bilmiyen bitmez tükenmez hırslarının çal-kanışlarından bıkıp usandıkları için onların üs-tünlüğü karşısında çok çok hayranlık duymamış olsalar gerektir. Kimi feylesoflar bu milletlere acımışlar, diğerleri onları övmüşlerdir: Birinci-lerin budalalık, tembellik dediği şeye ötekiler bilgelik, erdem adını vermişlerdir.

Feylesoflarca ortaya atılan bu mesele, bu eserde çözümlenecektir. Burada zekâ ilerlemele-rı ardından, neden toplulukların bahtiyarlığa, erdeme doğru ilerlemelerinin gelmediği, peşin hü-kümlerle ilerlemeler halitasının bilgi ışıkların-

dan doğması gereken, ama bundan başka bu ışıkların yaygınlığından çok sâflığına bağlı olan iyiliği nasıl bozabildikleri görülecektir. Görülecektir ki, kaba bir topluluktan aydın, hür milletlerin medeniyet haline böyle fırtınalı, zahmetli bir geçiş, insan zekâsının bir soysuzlaşması değil, ama mutlak olgunlaşmasına doğru adım adım yürüyüşünün zorunlu bir buhranıdır. Görülecektir ki, medeni milletlerde kötülükleri doğuran bilgi ışıklarının artması değil, gerilemesidir. Kısacası, bu ışıklar, hiçbir zaman insanları bozmak şöyle dursun, onları yola getirip değiştiremedikleri zaman bile, hiç değilse kabalıklarını gidermişlerdir.

ÜÇÜNCÜ DEVİR

Alfabe yazısı bulununcaya kadar çiftçi milletlerde görülen ilerlemeler

Buraya kadar çizdiğimiz tablonun yeknesaklığı biraz sonra kaybolacaktır. Artık topraklarına bağlı, hemen hemen karışıksız bir aileyi devam ettiren, milletlerin töreleri, karakterleri, kanaatleri, saçma inançları arasındaki farklar, küçücük farklar değildir.

Aradan çok geçmeden akınlar, fetihler, imparatorlukların meydana gelişi, yıkılışı; milletleri ya yeni topraklar üzerine dağıtarak, ya aynı toprağı aynı zamanda çeşitli milletlerle kaplıyarak birbirine katıp karıştıracaktır.

Olayların gelişi, tabiatın ağır, fakat düzgün gidişini hiç arasız bulandıracak, boyuna geciktirecek, arasıra da hızlandıracaktır.

Böyle bir yüzyılda, bir millette görülen herhangi bir olaya, her zaman binlerce fersah, yüzyıllarca uzakta geçen bir devrim sebep olmuştur; zamanın karanlığı, bizden önce gelen insanlar üzerinde, kimi zaman da doğrudan doğruya kendi üzerimizde etkilerini gördüğümüz bu olayların büyük bir kısmını örtmütşür.

Ama ilk önce bu değişmenin neticelerini, milletlerin fetihlerinden, karışmasından doğabilecek tesirden ayrı olarak, yalnız bir millette ele alıp gözden geçirmek gerektir.

Çiftçilik, insanı işlediği toprağa bağlıyor. Onun için yalnız kendisini, ailesini, av aletlerini, önüne katıp sürebileceği sürüleri bir yerden bir yere götürmekle iş bitmiş olmuyor. Hiç kimsenin malı olmıyan topraklar, bulunduğu yerden kaçtığı zaman, artık ne ona, ne de onun yiyeceğini sağlıyan hayvanlara bir geçim vasıtası vermiyor.

Her toprağın, ürünleri yalnız onun malı olan, bir sahibi vardır. Hazırlanması için çalışan insanlarla hayvanların geçimini, idaresini çıkarmak için gerekli masraflardan fazla olan bir hasat, toprak sahibine, hiçbir emek karşılığı olmıyan yıllık bir kazanç vermektedir.

Topluluğun ilk iki halinde bütün fertler, hiç değilse bütün aileler, aşağı yukarı gerekli olan bütün sanatları işlerlerdi.

Ama, çalışmadan topraklarının ürünleriyle yaşıyanlar ve bunların verdikleri gündeliklerle geçinen diğer insanlar ortaya çıktığı, işler çoğaldığı, sanatları işleme yolları daha geniş, daha çapraşık bir hal aldığı zaman, ortak menfaat, çok geçmeden, insanları bu sanatları aralarında paylaşmaya zorladı. O zaman görüldü ki, bir ferdin işlediği sanat, ne kadar az nesne üzerinde işlenirse o kadar mükemmelleşiyor, el, uzun bir alışkanlığın kendisine daha yatkın bir hale getirdiği pek az hareketi daha çabuk, daha sağlam yapıyordu; sık sık tekrarlanan bir işin iyi yapılması için daha az kafa yormak istiyordu.

Böylece, insanların bir kısmı kendilerini ekim işlerine verirken, diğerleri bu işlerde kullanılan aletleri hazırlıyordu. Ev hayvanlarını gözetme, ev idaresi, giyecek yapma işleri ayrı sanatlar oluyor. Ellerinde pek az mal mülk bulunan ailelelerde, bu işlerden bir tanesi bir ferdin bütün zamanını doldurmaya yetmediği için, bu ailelerin çoğu bir kişinin işini, gündeliğini paylaşıyor. Çok geçmeden, sanatlarda kullanılan ve tabiatları bakımından çeşit çeşit hareketler istiyen maddeler çoğalıyor; bunlardan birbirine benzer işleri gerektiren maddeler herbiriyle ayrıca bir sanat işçisinin uğraştığı çeşit çeşit sanatlar meydana getiriyor. Ticaret, genişliyor, içine aldığı pek çok nesneleri daha geniş bir araziden çıkarıyor; sadece saklamak, bir yerden bir yere götürmek, kârla başkalarına satmak için uzak yerlerden satın alma işiyle uğraşan ayrı bir sınıf türüyor.

Böylece, kır hayatında raslanan üç sınıfa, yani mal mülk sahipleri sınıfına, onların ailelerine bağlı olan hizmetçiler sınıfına, en sonra köleler sınıfına, şimdi bir de her çeşit işçiler sınıfiyle tüccarlar sınıfını katmak gerekiyor.

İşte bu zamanda daha basit, fertleri birbirine daha çok yaklaşmış, daha karmaşık bir toplulukta, daha yaygın bir kanun sisteminin lüzumu duyuldu; gerek suçlara verilecek cezaları, gerek anlaşma şekillerini daha kesin bir açıklıkla belli etmek, kanunun tatbik edilmesi istenen olayları açınlama vasıtalarını daha sağlam kurallara bağlamak gerekiyordu.

İhtiyaçlarla olaylar, bu ilerlemeleri yavaş yavaş, derece derece meydana getiriyordu; bunlar, çoban milletlerin artık tutmuş oldukları yolda atılan bir kaç yeni adımdır.

İlk devirlerde eğitim, sadece ev eğitimiydi. Çocuklar, gerek birlikte gördükleri işlerde, gerek babalarının işlediği zanaatlarda, onun yanında yetişirler, budunsunun veya ailenin tarihini teşkil eden az sayıda gelenekleri, topluluk içinde sürüp giden masalları, millî âdetlerle kaba bir ahlâkı meydana getiren ilkelerin veya peşin hükümlerin bilgisini ondan öğrenirlerdi.

Çocuklar, şiirli, danslı arkadaş toplantılarında, askerlik talimlerinde olgunlaşırlardı. Ulaştığımız bu devirde, daha zengin ailelerin çocukları, ya şehirlerde ihtiyarların meclislerinde, ya başlarında bulunan şefin evinde bir çeşit ortak eğitim görürlerdi. Burada memleketin kanunları,

töreleri, görenekleri üzerinde bilgi edinirler, o zaman, içinde tarihi de saklıyan destanları söylemeyi öğrenirlerdi.

Daha yerleşik bir hayat alışkanlığı, erkekle kadın arasında daha büyük bir eşitlik kurdu. Kadınlar, artık, faydalanılacak basit bir nesne, efendiye yalnız biraz daha yakın bir köle sayılmaktan çıktılar. Erkek, onları arkadaş olarak tanıdı, bundan başka onların kendi bahtiyarlığı için neler yapabileceklerini öğrendi. Bununla beraber, kadınların çok saygı gördükleri, poligaminin kaldırıldığı memleketlerde bile ne hak, ne adalet, ödevler ve ayrılma hakkı bakımından tam bir karşılığa, aldatmaya karşı verilen cezalar da tam bir eşitliğe kadar gitmiyordu.

Bu türlü peşin hükümlerin tarihi gibi, bunların insan soyu alınyazısı üzerindeki tesirlerinin tarihi de, çizmeyi tasarladığım tabloya girecektir; hiçbir şey insan soyu bahtiyarlığının akıl ilerlemelerine ne derece bağlı olduğunu bunun kadar iyi göstermeye yaramaz.

Birtakım milletler, kırlarda dağınık bir halde kalıyorlar. Diğerleri, kıral kelimesinin karşılığı olan herhangi bir adla anılan ortak şefin ve onun nüfuzunu paylaşan boy şefleriyle büyük aile ihtiyarlarının merkezi halini almış olan şehirlerde beraberce yaşıyorlar. Burada topluluğun ortak işleri görülür, ayrı ayrı işler üzerinde karar verilirdi. İnsanlar bu sabit zenginliklerle birlikte sayıları gittikçe çoğalan haydutlardan korumak için pek değerli hazinelerini de burada toplamışlardı.

Milletler, toprakları üzerinde dağınık kaldıkça, şeflerinin toplanmaları için, ortak menfaatler üzerinde yapılan danışmalar için, hüküm veren mahkemeler için, bir yer, bir zaman göstermek âdet oldu.

Bir kökten gelen, bir dili konuşan milletler, birbirleriyle harb etmekten de geri kalmıyarak, hemen her zaman az veya çok sıkı bir federasyon kurup gerek yabancı düşmanlara karşı, gerek kendilerine edilen hakaretlerin öcünü almak, gerekse herhangi bir din ödevini beraberce yerine getirmek için birleşmeye karar veriyorlar.

Konukseverlikle ticaret de, görenekleri, dilleri bakımından birbirinden farklı olan bu milletler arasında, yağmacılıkla harbin her zaman bozduğu, ama sonra çapul sevdasından, öc alma hırsından daha kuvvetli olan bir zorunluğun yeniden kurduğu birtakım değişmez bağlantılar doğuruyordu.

Harbde yenilenleri boğazlamak, soymak, köle haline sokmak, artık milletler arasında tanılan biricik hak değildi. Toprak bırakmalar, ceremeler, haraçlar, biraz olsun, barbarca zorbalıkların yerini tutuyordu.

Bu devirde silâhı olan her erkek askerdi; daha iyi silâhları olanlar, bunları daha iyi kullanmaya alışanlar, harbde ardından gelmeleri şartiyle başkalarına silâh buluverenler, biriktirdikleri erzaklarlar onların ihtiyaçlarını karşılıyacak durumda bulunanlar, tabiatiyle şef oluyorlardı; ama, hemen hemen gönülden gelen bu baş eğme, kölece bir bağlılığa kadar varmıyordu.

Arada bir yeni kanunlar yapmak ihtiyacı duyulduğu zaman, vatandaşların eşit olarak vermek zorunda oldukları umumî masraflar bulunmadığı yahut bunlar gerekli olunca şeflerin malı olan veya ortaklaşa korunan topraklardan ödendiği zaman, birtakım düzenlerle endüstriye, ticarete güçlük çıkarma fikrinin henüz bilinmediği zaman, saldırış harbine halkın rızasiyle karar verildiği yahut böyle bir harb sadece zafer sevdası, çapul zevki için gönüllü olarak buna katılanlarca yapıldığı zaman, ilk şeflerin veya kıralların hemen hepsinde bulunan soydan gelme haklarına ve diğer daha aşağı şeflerin zorla ele geçirdikleri siyasi otoriteyi paylaşma, hükümet ve hakimlik işlevlerini görme imtiyazlarına rağmen, insan bu kaba hükümetlerde yine kendini hür sayıyordu.

Ama sık sık bir kıralın şahsi öc almalara, keyfî şiddet hareketlerine kalkıştığı olurdu; çoğu zaman bu imtiyazlı ailelerde gurur, soydan soya güdülen bir kin, aşk taşkınlıkları, altın hırsı yüzünden cinayetler artarken, şehirlerde birleşip kıralların ihtiraslarına alet olan şefler de suikastları, sivil harbleri körüklüyorlar, karakuşi hükümlerle halkı eziyorlar, hırslarına kapılarak işledikleri cinayetlerle olduğu gibi haydutluklariyle de onu hırpalayıp duruyorlardı.

Birçok milletlerde bu ailelerin sataşkanlıkları, halkın sabrını tüketiyor, neticede bu aileler halk tarafından yok ediliyor, kovuluyor, yahut kanunun pençesine teslim ediliyor, arada bir de

ortak kanunca sınırlanan bir otorite ile unvanlarını koruyorlardı. Böylece sonraları cumhuriyet adı verilen idarelerin kurulduğu görüldü.

Başka yerlerde, kendilerine dağıtacak silâhları, hazineleri bulunduğu için dalkavuklarla sarılmış olan kırallar, mutlak bir otorite kullanıyorlar; işte tiranlığın kökü buradan başlar.

Diğer ülkelerde, hele küçük milletlerin asla şehirlerde toplanmadıkları ülkelerde, bu kaba anayasaların ilk şekilleri, bu milletlerin hayatları boyunca veya bir fâtihin boyunduruğu altına girdikleri yahut soygunculuk düşüncesiyle kendi başlarına harekete geçerek yabancı toprak üzerine yayıldıkları ana kadar tutunup kalmıştır.

Pek dar bir alan üzerinde sıkışmış olan bu tiranlık, uzun zaman yaşıyamazdı. Milletler, kendilerine vurulan boyunduruğu çarçabuk silkip attıla', hattâ bu boyunduruk fikri bile tutunamadı. Canavar, artık kendisinden korkulmıyacak, ürkülmiyecek kadar yak ndan görülmüş ü; eğer tiranlar, parçalıyarak ezdikleri milletin kudretiyle kendi zaıflarının sırrını ondan gizliyebilmek için imparatorluklarını çok uzaklara yaymazlarsa, ne zorla, ne fikirle millete sürekli zincirler vuramıyacaklardır.

Cumhuriyetlerin tarihi, bundan sonra gelen devirdedir; ama incelediğimiz devir bizi yepyeni bir manzara ile karşılaştırmak üzeredir.

Yabancı bir millete boyun eğmiş olan bir çiftçi millet, ocaklarını asla bırakmıyor; hayat, onu efendileri hesabına çalışmaya zorluyor.

Kimi zaman da hâkim millet, ele geçirilen arazi üzerine bu araziyi idare etmek için şefler, korunmak, hele burada yaşıyanları el altında tutmak için askerler bırakmakla, silâhları alınmış, itaatli tebaadan para veya erzak halinde haraç istemekle kanaat ediyor. Kimi zaman da aynı araziyi kendisi eline alıyor, askerlerine, subaylarına buradan mal mülk dağıtıyor, ama o zaman da yerli halkı işlemekte olduğu toprağa bağlı tutuyor, az veya çok şiddetli kanunlarla düzenlenen bu yeni çeşit köleliğin boyunduğuru altına alıyor. Bir askerî idare ile bir mahkeme kurmak, cihangir milletin fertleri için, bu toprakları kazanmanın belli başlı şartı oluyor.

Başka zaman hâkim millet, toprağın mülkiyetini kendi elinde tutuyor, başkalarına, aynı şartları koşarak, bu toprağın gelirinden yalnız faydalanma hakkı veriyor. Hemen her zaman, hallere, şartlara göre, fetihte alet olanları mükâfatlandırmada, yenilenleri soymada kullanılan bu üç usulün üçünün birden kullanıldığı görülmüştür.

Bundan sonra yeni yeni insan sınıflarının doğduğunu görüyoruz; hâkim milletin soyundan gelenlerle baskı altında bulunan milletin soyundan gelenler; cumhuriyetlerin patriciyasiyle karıştırılmaması gereken soy asîlliği; köleliğe düşürülmeden çalışmaya, körükörüne bağlılığa, aşağılanmaya mahkûm edilen bir millet; en sonra ev kölelerinden ayrılan ve daha az keyfî olan kulluklariyle efendilerinin keyifleri karşısına kanunu koyabilen toprak köleleri.

Derebeyliğin kökü de bu devirde görülebilir. Derebeylik, yalnız bizim ülkelerimizde raslanan bir belâ değildir, medeniyetin aynı devirlerinde hemen bütün yeryüzünde görülmüştür, her defasında da aynı toprak, zaferin, aralarında soydan gelme bir eşitsizlik kurduğu iki millet tarafından sıra ile ele geçirilmiştir.

En sonra despotizm de fethin bir neticesi olmuştur. Burada despotizm sözüyle, onu gelip geçici tiranlıklardan ayırmak için, tek bir adamın bir milleti ezmesini kastediyorum; bu adam, kanaate, alışkanlığa dayanarak, bilhassa askerî bir kuvvetle o millete hükmeder, o milletin fertleri üzerinde doğrudan doğruya keyfî bir otorite kullanır, ama kendisi de peşin hükümlere saygı göstermek, boş isteklere göz yummak, açgözlülüğü, kibri okşamak zorundadır.

Cihangir milletten veya boyun eğenler kütlesine yabancı milletten toplanan bu silâhlı kuvvetin kalabalık, seçme bir kısmiyle sıkı sıkıya kuşatılmış olan, vilâyetleri, emirlerinde aynı ordunun pek zayıf birlikleri bulunan generallerle elinde tutan bu adam, zorla, dehşet saçarak hüküm sürer; çünkü yenilen millet içinde veya dağınık, birbirine rakip şefler arasında tek bir kişi bile, onun elinde bulunan kuvvetlerin bir anda ezemiyeceği kuvvetleri karşısına çıkarmak imkânını aklına getiremez.

Muhafızların bir ayaklanması, merkezde çıkan bir başkaldırma hareketi, müstebit için kötü neticeler doğurabilir, ama bu gibi hareketler de

despotizmi zayıf düşürmekten uzaktır. Fakat bir ordunun başındaki general, gelenekle yerini almış olan bir aileyi devirerek yeni bir hanedan kurabilir, ama bu da yine aynı tiranlığı yürütmek içindir.

Bu üçüncü devirde, henüz ne fâtih olmak, ne fethedilmek felâketine uğramamış olan milletler, çiftçi milletlerin sade, kuvvetli erdemlerini, kahramanlık zamanlarının törelerini gösterirler; bunlarda büyüklükle yırtıcılığın, iyikalblilikle barbarlığın birbirine karışması, tabloyu o kadar çekici bir hale kor, bizi öylesine sarar ki, bu milletlere hem hayran olur, hem acırız.

Fâtihlerin kurdukları imparatorluklarda görülen tablo ise, tam tersine, despotizmle hurafenin insan soyunu sürükliyebildiği düşkünlük ve ahlâksızlığın bütün inceliklerini bize göstermektedir. Burada endüstri ve ticaret üzerinden alınan haraçların, insana güçlerini istediği gibi kullanma hakkını verdiren ceremelerin, işini seçmede, malını mülkünü kullanmada güçlük çıkaran, çocukları babalarının mesleğine bağlıyan kanunların, müsaderelerin, merhametsizce cezaların ortaya çıktığı görülür. Kısacası keyfî hareketler, kanuna dayanan tiranlıklar, hurafeden kuvvet alan zulümler, insanlığın hor görülmesinden ileri gelmiştir.

Asla büyük devrimler geçirmemiş olan budunsularda, medeniyet ilerlemelerinin oldukça aşağı bir basamakta durduğu görülebilir. Bununla

beraber daha o zamanlar, insan zekâsı ilerlemelerinin ilk iticisi olan, aynı zamanda lüzumsuz lüks zevkini doğuran, endüstriyi teşvik eden yeni fikirler, yeni heyecanlar ihtiyaciyle birlikte doymaz bir gözle tabiatın sırlarını saklıyan perdeyi delecek bir tecessüs duymuşlardı; bu yüzden hemen her yerde bu ihtiyacı gidermek için durmadan değişebilen heyecanlar elde etmek isteğiyle boyuna fizik vasıtalar aranışlar, kullanmışlardır. Mayalı likörler, sıcak içkiler kullanmak, afyon, tütün, tenbol tiryakilikleri bunlardandır. Bu alışkanlıklardan her hangi birine raslanmıyan milletlerin sayısı pek azdır; bunlardan bütün günü dolduran, bütün saatlerde tekrarlanan bir zevk doğar; bu zevk, zamanın yükünü hafifletir; bu işle uğraşma, uyanık bulunma ihtiyacını karşılar, sonunda da bu ihtiyacı duyulmaz bir hale getirir, insan zekâsında çocukluğu, hareketsizliği uzatır. Bilgisiz, köle milletlerin ilerlemelerine engel olan bu alışkanlıklar, aydın memleketlerde de hakikatın bütün sınıflara eşit, sâf bir ışık saçmasına engel olmuştur.

Topluluğun ilk iki devrinde sanatların ne halde bulundukları ortaya çıkarılmakla odunun, taşın, hayvan kemiklerinin işlenmesi, derilerin tabaklanması, kumaşların dokunması gibi işlere ilk milletlerin boyacılık, çömlekçilik gibi daha güç sanatları, ilk maden işletmelerini nasıl ilâve edebildikleri gösterilecektir.

Bu sanatlardaki ilerlemeler, bir birinden ayrı milletlerde yavaş yavaş olmuştur, ama bu mil-

letler arasında zayıf da olsa birtakım münasebetlerin kurulması, bu ilerlemelerinin yürüyüşünü hızlandırmıştır. Bir millette görülen yeni bir işleme tarzına, yeni bir buluşa komşuları da ortak olmuştur. Çoğu zaman sanatları yıkan fetihler, onları yaymaya, gidişlerini durdurmadan, ortadan kalkmalarına meydan vermeden onların mükemmelleşmesine yardım etmeye başlamıştır.

Hurafe ile despotizmin uzun tesirleriyle bütün insan güçlerinin değerden düşürüldüğü milletlerde, bu sanatlardan birçoğunun çok yüksek bir mükemmellik derecesine ulaştığı görülmektedir. Ama bu iptidai endüstrinin akla durgunluk veren eserleri gözden geçirilince burada dehanın nimetlerini gösteren hiçbir şey görülmez: burada mükemmelleşmelerin körükörüne bir alışkanlığın ağır emeklerle elde edilen bir eseri olduğu anlaşılır. Her yerde bizi hayrete düşüren bu endüstrinin yanıbaşında, onun kökünü meydana veren bilgisizliğin, kalın kafalılığın izleri görülmektedir.

Toprağa yerleşmiş, barış içinde yaşıyan topluluklarda astronomi, hekimlik, pek basit anatomi kavramları, madenlerde nebatların bilgileri tabiat olaylarını araştırmanın ilk unsurları, gözlemleri çoğaltarak, ağır fakat emin bir tarzda bu gözlemlerin eninde sonunda ulaştırdıkları birtakım genel neticeleri kolayca, hemen bir bakışta kavramayı sağlıyan zamanın tesiriyle mükemmelleşirler, yayılırlar.

Bununla berabeı bu ilerlemeler çok zayıf olmuştur; eğer birtakım aileler, hele özel kastlar, zaferlerinin, kudretlerinin, ana temeli olarak kullanmasalardı bu bilimler, daha çok uzun zaman ilk çocukluk çağında kalırlardı.

Artık tabiatın gözlemine insanın, toplulukların gözlemi katılabilmişti. Artık pek az pratik ahlâk, siyaset maksimleri nesilden nesile geçiyordu: bu kastlar onları kendilerine mal ettiler. Dinî fikirler, peşin hükümlerle hurafeler de onların alanını gittikçe genişletiyordu. Bu kastlar, ilk insan birliklerinin, ilk şarlatan ve falcı ailelerinin yerini tutmuştur. Ama biraz incelmiş olan kafaları kandırmak için daha büyük bir ustalık göstermek gerekiyordu. Onların gerçek bilgileri, görünüşte çetin bir hayat sürmeleri, yabancı insanların arzu ettikleri şeyi ikiyüzlüce küçümsemeleri, onların halkın gözünde bu zayıf bilgileri de, bu ikiyüzlüce erdemleri de kutsallaştıran şöhretlerini bir otorite haline getiriyordu. Bu toplulukların üyeleri birbirinden epeyce farklı iki konuyu ilkin aynı derecede gayretle ele alıyorlar: Bunlardan biri, kendileri için yeni yeni bilgiler edinmektedir; diğeri de halkı aldatmaya, ruhlara hükmetmeye yarıyan bu bilgileri kullanmaktır.

Onların bilginleri en çok astronomiyle uğraşırlardı; çalışmalariyle meydana getirdikleri eserlerin dağınık izlerine bakarak hüküm verilirse denilebilir ki, bu adamlar, dürbünlerin yardımı olmadan, ilk unsurların yüksek matematik nazariyelerine dayanmadan, bu alanda mümkün olan en yüksek noktaya ulaşmışlardır.

Gerçekten, gökyüzü olaylarını hesaplayıp önceden bildirmek imkânını elde e mek için, bir sıra gözlemlerin yardımiyle, yıldızların hareketlerinin oldukça belgin bir bilgisine varılabilir. Gözlemler çok uzun bir zaman üzerine yayılınca bulunması pek kolay olan bu ampirik kanunlar, bu ilk astronomicileri asla dünya sisteminin genel kanunlarını bulmaya kadar götürmemiş, ama ihtiyaçlarını veya tecessüslerini ilgilendirebilen her işte, yetecek kadar, insanın noksanını tamamlamış, endüstri hakkını yalnız kendi ellerinde tutan zorbaların itibarını arttırmaya yaramıştır.

Aritmetik ölçeklerin, yani bütün sayıları pek az işaretle gösterme, pek basit teknik işlemlerle, insan zekâsının kendi başına bırakılınca ulaşamıyacağı hesaplar yapma gibi mutlu bir vasıtanın ince fikrini onlara borçlu olduğumuz anlaşılıyor. Bu, insan zekâsı kuvvetlerini iki kat arttıran metotların ilk örneğidir; bu metotların yardımiyle de insan zekâsına, ulaşılması yasak olan bir sınır çizilemiyor, insan zekâsı, sınırlarını sonsuz olarak genişletiyor.

Ama insanların aritmetik bilimini bu ilk işlemlerden daha ileri götürdükleri görülmüyor. Bu insanların toprak ölçüsü sanatı için gerekli astronomi tatbikatını içine alan geometrisi, Pythagoras'ın Yunanistana götürdüğü veya yeniden bulduğu o ünlü dâvada durmuş kalmıştır.

Bu insanlar, makineler mekaniğini onu kullanacaklara bırakmışlardır. Bununla beraber masallarla karışık birtakım rivayetler bu bilim ko-

lunun, zihinleri harikalarla şaşırtma vasıtalarından biri olarak, makine ile uğraşanlarca kullanılmak üzere işlendiğini bildirir görünmektedir.

Hareket kanunları, rasyonel mekanik, bu insanların dikkatini asla çekmemiş.

Onlar hekimliği, cerrahlığı, hele yaraları iyileştirme cerrahlığını öğreniyorlarsa da, anatomiyi yüzüstü bırakıyorlar.

Botanikle tabiat tarihindeki bilgileri, ilâç olarak kullanılan birtakım maddelerle garip özellikleri işlerine yarıyabilecek birtakım madenlerden ileri geçmiyordu. Onların basit prosedeler içinde kalan, nazariyesiz, metotsuz, analizsiz kimyası, birtakım ilâçlar yapma sanatından, gerek hekimlikte, gerek sanatlarda kullanılan birtakım sırların bilgisinden veya kendisinden daha az bilgili olmıyan şeflere bağlı bilgisiz bir kalabalığın gözlerini kamaştırmaya yarıyan birtakım hokkabazlıklardan başka bir şey değildi.

Onlar için bilimlerdeki ilerlemeler, yalnız ikinci derecede bir gaye, hükümlerini devam ettirip yaymada bir vasıtaydı. Onlar hakikati yalnız yanılmalar saçmak için arıyorlardı; bu yüzden hakikate binde bir ulaşmalarına şaşmamalıdır.

Bununla beraber, yine bu insanlar, gelenekleri sağlamada, yerleştirmede, bilgileri — çoğalmaya başlar başlamaz — başkalarına bildirmede, bir yerden bir yere götürmede tek vasıta olan yazı sanatını bilmemiş olsalardı, ne kadar ağır, ne kadar zayıf olursa olsun, bu ilerlemeler de yapılamazdı.

Böylece hiyeroglif yazısı, ya onların ilk buluşlarından biriydi, yahut öğretici sınıfların meydana gelişinden önce bulunmuştu.

Onların gayesi, aydınlatmak değil, hüküm sürmek olduğu için, halka yalnız bütün bildiklerini bildirmemekle kalmıyorlar, ona göstermek istedikleri bilgileri de yanılmalarla bozuyorlardı. Onlar halka doğruluklarına inandıklarını değil, kendi işlerine yarıyanı öğretiyorlardı. Kendilerinin insanlardan üstün, tanrısal bir karaktere bürünmüş, geri kalan insanlara yasak olan bilgileri doğrudan doğruya gökten almış görünmelerine yarıyan tabiatüstü, kutsal, göksel şeylerle karıştırmadan halka hiçbir şey göstermezlerdi.

Böylece iki doktrin ortaya çıktı: Biri bu adamların kendileri için, öbürü halk için. Çok defa bu adamlar, birçok tarikatlara ayrıldıklarından her biri birtakım sırlar saklıyorlardı. Bütün aşağı tarikatlar, aynı zamanda hem aldatıcı, hem anlayışsız idiler, ikiyüzlülük sistemine de, yalnız birtakım müritler tamamiyle mükemmelleşmiş gözüyle bakıyorlardı.

Bu iki taraflı doktrinin yerleşmesine zamanın, milletler arasındaki münasebetlerin, karışmaların eseri olan dillerdeki değişiklikler kadar hiçbir şey yardım etmemiştir. İki taraflı doktrini tutanlar, eski dili, yahut başka bir milletin dilini kendilerine alıkoymuşlar, böylece yalnız kendilerince anlaşılan bir dili elde etmek gibi bir üstünlük sağlamışlardır.

Nesneleri, ister aynı şeye, ister benzeri bir şeye az veya çok uygun bir resimle işaretliyen ilk yazı, bu nesnelerin benzerliği hemen hemen silinmiş olan veya artık düpedüz itibari işaretlerden başka bir şey kullanmıyan basit bir yazıya yerini bırakınca, zaten bir dili olan gizli doktrin, artık bir yazıya da kavuşmuş oldu.

Dillerin başlangıcında aşağı yukarı her kelime bir mecaz, her cümle bir temsildir. Zihin, şekilli anlamla öz anlamı birdenbire, kavrar; kelime, fikirle birlikte bu kelimenin anlattığı benzeri hayali de ortaya koyar. Ama zihin. bir kelimeyi bir şekilli anlamda kullanma alışkanlığiyle ilk anlamından soyarak yalnız onun üzerinde karar kılıyor: böylece baştan şekilli olan bu anlam, yavaş yavaş aynı kelimenin hem gündelik, hem öz anlamı oluyor.

İlk allegorik dili koruyan papazlar, bu dili halkla birlikte kullanıyorlar; bu dilin gerçek anlamını artık kavramıyan, kelimeleri onların öz kavramı halini almış olan biricik kavramı görmeye alışan halk, aynı deyimler papazların kafasında sadece basit bir hakikati gösterdiği halde bunları nedense saçma masallar şeklinde anlıyordu. Papazlar, kutsal yazılarını aynı şekilde kullanıyorlardı. Onlar bir astronomi olayını, yıl tarihinin olgularından birini göstermek istedikleri zaman, halk bu olgularda insanlar, hayvanlar, devler görüyordu.

Böylece papazlar, düşünmelerinde, hemen her tarafta büyük, ucsuz bucaksız, sonsuz bir bütünün metafizik sistemini yaratmışlardı ki, varlıkların hepsi bu bütünün parçalarından, evrende görülen değişikliklerin hepsi bu bütünün çeşitli görünüşlerinden başka bir şey değildi. Gökyüzü onlara yalnız bu ucsuz bucaksız boşluklara serpilen yıldız kümelerinden, az veya çok karmaşık hareketler çizen gezegenlerden, bu çeşitli gökyüzlerin duruşları sonucu olan salt fizik olgulardan başka bir şey göstermiyordu. Papazlar, görünürdeki duruşlarını, gidişlerini göstermek, onlardaki olguları açıklamak için bu yıldız kümelerine, bu gezegenlere, onların sabit veya hareketli hayalî dairelerine birtakım adlar takıyorlardı.

Ama kendileri için bu metafizik kanaatleri, bu tabiî hareketleri anlatan dilleri, eserleri, halkın gözüne pek acayip bir mitoloji sistemi olarak görünüyor, bu yüzden pek saçma inançların, pek mânasız tarikatların, pek yüz kızartıcı, pek barbarca hareket tarzlarının temeli oluyordu.

Sonradan uyduranların ikiyüzlülükleri veya acayiplikleri yüzünden yeni yeni masallarla şişirilmiş olan hemen hemen bütün dinlerin temeli böyle atılmıştır.

Bu kastlar, insanı, varlığiyle aşağı yukarı aynı olan zincirleri büyük bir sabırla taşıyabilecek, bunları kırma arzusuna meydan vermiyecek şekilde yetiştirmek için, bir an bakışlarımızı Çin üzerine, bilimlerde, sanatlarda hiçbir milletin ken-

dinden önce gelmediği anlaşılan, fakat bütün bu alanlarda diğer milletler tarafından arkada bırakıldığını görmek için, bu millet üzerine dikmek gerektir; burada opçuluk bilgisi, bu milletin barbarların eline düşmesine asla engel olamamıştır. Burada birçok okulları bütün yurttaşlara açık olan bilimler, başlıbaşına her ürlü yükselmeye yol açıyordu. Bununla beraber saçma, peşin hükümlere boyun eğen bu bilimler, pek derin bir bayağılık uçurumuna düşmüşlerdir; hattâ burada matbaacılığın icadı bile, insan zekâsının ilerlemelerinde asla işe yaramamıştır.

Başkalarını aldatmayı çıkarlı bulan insanlar, hakikati aramadan pek çabuk bıkmış olsalar gerektir. Milletlerin uysallığından hoşnut olan bu insanlar, çıkarlarını sürekli olarak sağlama bağlamak için yeni yeni vasıtalara ihtiyaç olmadığını sanmışlardır. Bunlar çok geçmeden, allegoriler altında gizlenmiş olan hakikatlerin bir kısmını kendileri de unutmuşlardır; eski bilimlerinden yalnız şakirtlerinin güvenini tutmaya en çok yarıyanlarını saklıyorlar, ama sonunda kendileri de, kendi uydurdukları masalların elinde oyuncak oluyorlar. Bu zamandan sonra bilimlerdeki her türlü ilerlemelerin bir kısmı da, sonraki nesiller için kaybolup gitti: Bilgisizliğe, peşin hükümlere saplanıp kalmış olan insan zekâsı, varlıkları uzun zamandan beri Asya'yı lekelemiş olan geniş imparatorluklarda yüz kızartıcı bir uyuşukluğa düştü.

Bu imparatorluklarda yaşıyan milletlerde, bu medeniyet derecesiyle bu gerileme hali aynı zamana düşer. Yeryuvarlağının diğer taraflarını kaplıyan milletler, ilerlemelerinde bir noktada durup kalmışlardır, bize de insan soyunun henüz çocukluk çağındaki tablosunu gösterirler, yahut da tarihini çizmek bize düşen son devirler içine olaylarla sürüklenip gelmişlerdir.

Ulaştığımız bu devirde Asya'daki aynı milletler, Çinlilerin bugün de kullandıkları yazıyı; yani her fikre birtakım itibari işaretleri bağlıyan yazıyı kullandıktan sonra hiyeroglifferin yerine geçirdikleri alfabe yazısını bulmuşlardı.

Tarih ve muhakeme, hiyeroglifle alfabe yazısı arasında bulunan bu yazıya adım adım nasıl geçildiği üzerinde bizi aydınlatabilir; ama alfabe yazısının ilk önce nerede, ne zaman kullanıldığını açıkça anlatan hiçbir şey yoktur.

Daha sonra bu yazı, Yunanistan'a, insan zekâsı ilerlemeleri üzerine bu kadar kudretle, bu kadar mutlu bir tesiri dokunmuş, dehası kendisine bütün hakikat yollarını açmış olan, tabiatın, kaderin kendisini bütün milletlerin, bütün zamanların velinimeti, öncüsü olarak hazırladığı —bu şerefi bugüne kadar hiçbir millet payla amamıştır.— bu millete ulaştırılmıştır. Bundan sonra yanlız bir millet, insan soyunun alınyazısında yeni bir devrimin başına geçmek umudunu besliyebildi. Tabiat ile olayların kombinezonu bu milletin zafer kazanması için uzlaşmış görünüyor. Ama henüz belirsiz geleceğin bizden saklamakta olduğu şeyin içine girmeye hiç uğraşmasak daha iyi olur.

DÖRDÜNCÜ DEVİR

Yunanistan'da bilimlerin ayrılmasına kadar, yüzyılına doğru insan zekâsının ilerlemeleri.

Kendilerine Tanrıların oğulları süsünü vererek taşkınlıklariyle, cinayetleriyle insanlığı lekeleyen kırallarından bıkıp usanmış olan Yunanlılar, birtakım cumhuriyetlere ayrılmışlardı. Bunlar arasında yalnız Lakedaimonia, diğer hâkimlerin otoritesine bağlı, yurttaşlar gibi kanunlara boyun eğen, kırallığın Heraklides'ler ailesinin iki kolunun büyük oğulları arasında paylaşılmasiyle zayıf düşmüş olan soydan gelme şefleri tanıyordu.

Yunanlılara aynı kökle, aynı dille bağlı olan zayıf, birbirine düşmüş prenslerle idare edilen Makedonya'da, Tesalya'da, Epir'de oturanlar, Yunanistan'ı ezemiyorlar, yalnız şimalden gelen İskit milletlerinin akınlarından korumakla kalıyorlardı.

Bu memleketin, batıda ayrı ayrı, küçük küçük devletlere bölünmüş olan İtalya'dan yana da hiçbir korkusu yoktu, hemen bütün Sicilya ile İtalya'nın orta kısmındaki en güzel limanlar, anayurtlariyle kardeşlik bağlarını kesmemiş olmakla beraber gene serbest cumhuriyetler kuran Yunan sömürgelerince ele geçirilmişti. Diğer sömürgeler, Ege denizi adalarında ve Küçükasya kıyılarının bir kısmı üzerinde kurulmuştur.

Böylece Asya kıtasının bu kısmı ile geniş Keyhüsrev İmparatorluğunun birleştirilmesi. dolayısiyle Yunanistan'ın istiklâlini, yaşarlarının hürriyetini korkutan biricik gerçek tehlike oldu.

Tiranlık, birtakım sömürgelerde, hele kıral ailelerinin yıkılışından önce yerleştikleri sömürgelerde, ne kadar sürekli olursa olsun, milletin asıl ruhuna dokunmaksızın, yalnız birtakım şehirlerde oturanların felâketine sebep olan gelip geçici, önemsiz bir belâ olarak ortaya çıkmıştı.

Yunanistan, doğu milletlerinin sanatlarını, birtakım bilgileriyle alfabe yazısının kullanılışını, din sistemlerini almıştı, ama bu durum, Yunanistan'da bir sığınak aramış olan sürgünlerin, şarktan doğru yanlış bilgiler getiren Yunanlı gezginlerin Yunanistanla bu milletler arasında kurdukları münasebetler sonunda meydana gelmişti.

Bilimler, artık burada ayrı bir sınıfın işi, malı olarak kalamazdı. Papazlarının belli başlı işleri Tanrılara tapmadan ileri geçmiyordu. İnsan dehası, bu yolda ukalâca gözlemlere, ruhani bir zümrenin ikiyüzlülük sistemine bağlı kalmaksızın bütün kuvvetlerini ortaya döküp saçabiliyordu. Hakikati bilmede bütün insanların eşit hakkı vardı. Her insan, bütüniyle herkese bildirmek için bu hakikati aramakla uğraşabilirdi.

Bu mutlu hal, Yunanlılarda, insan zekâsına, ilerlemelerinin hızlanmasında, yayılışında siyasi hürriyetten çok daha sağlam bir ilke olan serbestliği veriyordu.

Bununla beraber, aradan çok geçmeden, feylesoflar yani bilim, hikmet dostları gibi çok sade bir ad almış olan bilgeler, bilginler, çizdikleri çok geniş plânın ucsuzluğu bucaksızlığı içinde yollarını sapıtıyorlar. İnsan tabiatını, tanrılarını, tabiatını, dünyanın, insan soyunun ilk başlangıcını öğrenmek istiyorlar. Bütün tabiatı yalnız bir ilke, evrenin olaylarını tek bir kanun içine sokmayı deniyorlar. Ahlâkın bütün ödevlerini olduğu gibi gerçek saadetin sırrını da tek bir hareket kaidesi içine sığdırma yolunu arıyorlar.

Böylece hakikatleri bulacak yerde, sistemler uyduruyorlar; yalnız hayallerine dalmak için olayların gözlemini bir yana bırakıyorlar; kanaatlerini, tanıtlar üzerine temellendiremeyince kelime incelikleriyle korumaya kalkışıyorlar. Bununla beraber aynı adamlar geometriyi, astronomiyi başarı ile işlemekten de geri kalmıyorlar. Yunanistan, bu bilimlerin ilk unsurlarını, hattâ birtakım yeni hakikatları, hiç değilse şarktan inançlar halinde değil de ilkelerini, tanıtlarını bildikleri nazariyeler halinde getirdikleri hakikatlerin bilgisini bu bilgileriyle, bilginlerine borçludur.

Sonraları, daha aydın yüzyıllarda yeniden ortaya çıkacak olan iki mutlu fikrin, bu sistemlerin karanlığı içinde, ışıldadığını görüyoruz.

Demokritos, evrendeki bütün olaylara, belirli, değişmez bir şekilde, bir ilk itme hareketi alan basit cisimlerin kombinezonları, hareketleri ne-

ticesi gibi bakıyordu; bu itmeden her atomda değişen, ama bütün kütlede her zaman aynı kalan bir iş miktarı meydana gelir.

Pythagoras, ilkeleri, sayıların özelliklerinden çıkması gereken bir ahengin evreni idare ettiğini ileri sürüyordu. Yani bütün olaylar genel ve hesap edilmiş kanunlara bağlı idi.

Bu iki fikirde Descartes'ın cüretli sistemleriyle Newton'un felsefesini kolayca tanıyoruz.

Pythagoras, gök cisimlerinin gerçek durumunu, dünyanın doğru sistemini düşünceleriyle buldu ve bu alandaki bilgileri Mısır ve Hint papazlarından alıp Yunanlılara tanıttı. Fakat bu sistemde hakikat, zihinleri kendilerine çekemiyecek kadar zayıf tanıtlar üzerine kurulduğu için duyguların öğrettiklerine çok aykırı, herkesin bildiği fikirlere çok yabancı idi: Pythagoras, okulunun içinde gizli kaldı, XVI. yüzyılın ortalarına doğru, henüz pek kuvvetli, pek tehlikeli olan duygulardan yüz çevirmeyi de, hurafenin peşin hükümlerini de alt etmiş olan daha sağlam tanıtlara dayanarak yeniden ortaya çıkıncaya kadar onunla beraber unutuldu gitti.

Pythagoras okulu, en çok Büyük Yunanistanda yayılmıştı; bu okul orada insanlık haklarının kanun koyucularını, ateşli koruyucularını yetiştiriyordu; sonunda da tiranların eliyle yıkıldı. Bunlardan bir tanesi Pythagoras'çıları okulları içinde diri diri yaktı; bu da şüphesiz felsefeyi inkâr etmek, milletlerin dâvasını bir yana atmak

için değilse de çok tehlikeli olan bir adı taşımaktan vazgeçmek, hürriyet, akıl düşmanlarının gazaplarını uyandırmaktan başka hiçbir işe yaramıyan şekilleri bırakmak için yeter sebep olmuştu.

Her iyi felsefenin ilk temellerinden biri de, her bilim için, her işareti iyice belli edilmiş, sınırlanmış bir fikir gösteren sağlam, belgin bir dil meydana getirmesi, kılı kırk yararcasına bir tahlille fikirleri iyi belirtmesi, iyi sınırlamasıdır.

Yunanlılar, tersine olarak, kelimelerin anlamı üzerinde oynamak, zihni iki anlamlı bayağı fikirler içinde bunaltmak, aynı işaretle birbiri ardınca çeşitli fikirleri anlatarak zihni yanlış yola saptırmak için gündelik dilin eksikliklerine kapılıyorlardı. Bununla beraber bu kelime ustalığı, zihinlere incelik verdiği gibi, hayali güçlükler karşısında onların kuvvetlerini de tüketiyordu. Böylece bu kelimeler felsefesi, insan aklının güçlerini aşan bir engel önünde durur gibi göründüğü alanları doldurarak, onun doğrudan doğruya ilerlemelerine yardım etmemekle beraber, bu ilerlemeleri hazırlamaktan da geri kalmıyordu. İlerde bu gözlemi tekrarlamak fırsatını bulacağız.

Bu, belki de asla erişilemiyecek olan sorulara bağlanmak, nesnelerin önemine veya büyüklüğüne kapılarak, hakikate ulaşma vasıtaları olup olmadığını düşünmeden yanlış yola sapmak, olguları toplamadan önce nazariyeler kurmayı, henüz gözlenmesi bile bilinmediği bir sırada evren yapısını yapmayı istemek, kısacası ilk adımlardan başlıyarak felsefenin yürüyüşünü durdurmuş,

zamanı için hoş görülmesi tabiî olan yanılmaya kapılmak demekti. İşte bunun içindir ki Sokrates de sofistlere saldırırken, onların boş söz ustalıklarını gülünç bir hale koyarak, Yunanlılara, gökyüzünde kaybolan bu felsefeyi artık yeryüzüne indirmeleri için haykırıyordu. Ama onun ne astronomiye, ne geometriye, ne de tabiat olaylarına küçümseme ile baktığı yoktu; o, insan zekâsını yalnız ahlâk incelemesi içine sokan çocukça, yanlış bir fikir taşımıyordu. Tam tersine, matematik, fizik, bilimler, ilerlemelerini tamamiyle onun okuluna, şakirtlerine borçludurlar. Komedilerde ona kondurulmak istenen gülünçlükler arasında, birçok alaylara sebep olan tenkid, onun geometriyle uğraşması, meteorları incelemesi, coğrafya haritaları çizmesi, kızgın camlar üzerinde gözlemler yapmasıdır. Çok gariptir ki, bunlar yalnız Aristophanes'in soytarılığiyle o zamandan bize ulaştırılmıştır.

Sokrates, insanlara yalnız tabiatın ellerine verdiği nesnelerle kanaat etmelerini bildirmek, bu yolda yeni adımları denemeden önce her adımı sağlamca atmayı, bilinmiyen bir alanda tesadüfe kapılmadan önce etraflarındaki alanı incelemeyi öğretmek istiyordu.

Ölümü, insan zekâsının tarihinde önemli bir olaydır; felsefe ile hurafenin savaşından doğan ilk cinayettir. Daha önce Pythagoras okulunun yakılması, felsefenin insanlığı ezenlere karşı Sokrates'in açtığı savaştan daha eski, daha kıyasıya bir harbi göstermişti. Her iki olay da yeryüzün-

de papazlarla kıraliar kaldıkça sürüp gidecek, gözden geçireceğimiz tabloda büyük bir yer tutacaktır.

Papazlar, zekâlarını olgunlaştırmaya, ilk sebeplere yükselmeye çalışarak, dogmalarının bütün saçmalığını, törenlerinin bütün acayipliğini, kehanetlerindeki, kerametlerindeki bütün düzenbazlığı öğreten oirtakım insanların ortaya çıktığını görerek kaygıya düşüyorlardı. Feylesofların bu sırrı, okullarını dolduran şakirtlerine açmalarından, onlardan da bu sırrın otorite, itibar elde etmek için kafalarını işletmek zorunda olanlara geçmesinden, böylece çok geçmeden halkın pek kaba, bilgisiz bir sınıfı haline düşmekten korkuyorlardı.

Telâşa düşen bu ikiyüzlü insanlar, Tanrıların papazlarca uydurulduğunu milletlere öğretmeye henüz vakit bulamadan, feylesofları dinsizlikle suçlamada gecikmediler. Feylesoflar, gene papazların usulüne göre, gündelik peşin hükümleri açıktan açığa hırpalıyan fikirleri yalnız pişkin şakirtlerine açmakla iki taraflı bir doktrin kullanmayı kabul ederek bu takipten yakayı kurtarmayı düşünmüşlerdir.

Ama papazlar en basit fizik hakikatlerini de milletlere küfür olarak gösteriyorlardı. Onlar, güneşin Mora'dan daha büyük olduğunu söylemeye yeltendiği için Anaksagoras'ı mahkemeye verdiler.

Sokrates de onların elinden yakasını kurtaramadı. Dehanın, erdemin üzerine titriyen Perikles'in Atinası artık ortada yoktu. Bundan başka

Sokrates'in suçu bu kadarla da kalmıyordu. Sofistlere karşı beslediği kin, yolunu sapıtmış olan felsefeyi faydalı konulara götürmek uğrundaki aşırı gayreti, papzlara onun sadece hakikati aradığını, insanlara yeni bir sistem kabul ettirmeyi, kafalarını kendi kafasına bağlı kılmayı değil, yalnız akıllarını kullanmayı öğretmek istediğini anlatıyordu: Bu ise ruhani gururun bütün cinayetler arasında en az bağışlayabileceği bir cinayetti.

Eflâtun, Sokrates'in mezarı başında, hocasından aldığı dersleri okutmaya başladı. Diyaloglarında, felsefe münakaşalarının kuruluğunu gideren çekici üslûbu, parlak muhayyilesi, güzel, haşmetli tabloları, iğneleyici nükteleri; ortaya attığı yumuşak, sâf ahlâkın özsözleri, şahısları hayat alanına koyan, herbirini kendi karakteriyle yaşatan sanatı; kısacası zamanın, fikir devrimlerinin soldurmadığı bütün bu güzel şeyler, şüphe yok ki her zaman eserlerine temel olan felsefi hayaller, hocasının sofistlerin o kadar başına kaktığı, ama baş şakirdinin de bir türlü sakınamadığı kelime oyunları yüzünden iyi karşılanmıştı.

Diyalogları okurken, bunların nasıl olup da okulunun kapısı üzerine koyduğu bir yazı ile geometri bilmiyenin içeriye girmesini yasak eden bir adamın elinden çıktığına, boş, saçma farazi-yelerin pervasızlığı ile bunları söyliyen adamın ilk olarak insan bilgilerinde doğruluğun temellerini keskin bir incelemeden geçiren ve çok aydın bir aklın saydıracağı bu temelleri sarsan bir tarikatın kurucusu olabileceğine şaşmamak elden gelmez.

Ama, Eflâtun'un hiçbir zaman kendi adına konuşmadığı, burada hocası Sokrates'in her zaman şüpheye dayanan tevazuu ile fikirlerini anlattığı, sistemlerin bunları kuran yahut Eflâtun'un kurduklarını farzettiği insanlar adına ortaya atıldığı düşünülünce bu çelişme ortadan kalkıyordu. Bu diyaloglar bundan başka Pironizmin de bir okuludur. Eflâtun burada hem parlak faraziyeleri bir araya getirmekten, geliştirmekten hoşlanan bir bilginin atak muhayyilesini, hem de muhayyilesine kapılan, fakat kurtarıcı bir şüphe ile silâhlı olan aklı, en bozucu hayallere karşı kendini korumayı bildiği için muhayyilesinin kendisini alıp götürmesine meydan vermiyen bir feylesofun ihtiyatlığını göstermeyi bilmiştir.

En başta ilkeleri, metodu gelmek üzere, içinde bir hocanın doktrini okutulan, bununla beraber şakirtlerin körükörüne bir bağlılıktan uzak bulundukları bu okulların, tabiat sırlarını öğrenmeye çalışan insanları, serbest kardeşlik bağlariyle birbirine bağlamak gibi bir iyiliği vardı. Burada hocanın kanaati, hemen her zaman yalnız aklın malı olması gereken bir otorite sayılmış; böylece bu okul, bilgilerin ilerlemelerini geriye atmışsa da, matbaanın bilinmediği, el yazmalarının da pek az olduğu bir zamanda bu ilerlemeleri büyük bir hızla, geniş bir alana yaymaya yardım ediyordu; şöhretleriyle Yunanistanın dört bucağından talebeler çeken bu büyük okullar, felsefe zevkinin uyanmasında, yeni hakikatlerin yayılmasında pek kudretli birer vasıta oldular.

Bu rakîp okullar, tarikat ruhunun doğurduğu bir düşmanlıkla birbirlerine saldırıyorlardı, her zaman burada hakikat ilgisi, her tarikat üyesinin biraz da gururla bağlı olduğu doktrinin başarısına feda ediliyordu. Din yaymada gösterilen ferdî ihtiras, insanları aydınlatma gibi daha asîl bir ihtirası bozuyordu. Ama aynı zamanda bu rakîplik, zihinlerde faydalı bir faaliyete de imkân veriyordu; bu çekişmelerin manzarası, bu kanaat harblerinin uyandırdığı ilgi, pek çok insanı felsefe tahsiline bağlıyordu, yoksa sadece hakikat sevgisi, onları ne işlerinden güçlerinden, ne eğlencelerinden, ne de tembelliklerinden ayıramazdı.

Nihayet, Yunanlıların asla devlet kurumları içine sokmamak akıllılığını gösterdikleri bu okullar, bu tarikatlar büsbütün serbest kalıyorlardı; böylece herkes istediği gibi bir okul açabildiği veya yeni bir tarikat kurabildiği için, diğer milletlerin çoğunda insan zekâsının ilerlemelerine amansız bir engel olan, aklın bu köleliğinden asla korkulamazdı.

Yunanlıların aklı, töreleri, kanunları, hükümetleri üzerine feylesofların ne gibi tesirleri olduğunu göstereceğiz. Bu tesiri daha ziyade Yunanlıların hiçbir siyasi varlığı olmamasına, daha doğrusu bunu hiçbir zaman istememelerine, hemen bütün tarikatlarında devlet işlerinden kendi istekleriyle uzaklaşmanın müşterek bir gidiş yolu olmasına, en sonra onların öteki insanların fikirleriyle olduğu gibi hayatlariyle de ayrılmaya dikkat etmelerine vermelidir.

Çeşitli tarikatların tablosunu çizerken ne felsefelerinin ilkeleriyle, ne de sistemleriyle uzun uzun uğraşacak, çoğu zaman yapıldığı gibi, hemen hemen anlaşılmaz bir hale gelmiş olan bir dilin bizden sakladığı ne gibi saçma doktrinler olduğunu çok çok arıyacak değiliz. Yalnız hangi genel yanılmaların bu doktrinleri aldatıcı yollara sürüklediğini göstermeye, insan zekâsının tabiî gidişinde onların ilk kökünü bulmaya çalışacağız.

Her şeyden önce gerçek bilimlerdeki. onların metotlarındaki sürekli olgunlaşmayı ortaya koymak istiyeceğiz.

Bu devirde felsefe, artık kendisinden ayrılmış olan hekimlik bir yana bırakılırsa, bütün diğer bilimleri içine alıyordu. Hippokrates'in yazıları o zaman, hekimliğin ve hekimliğe tabiî olarak bağlı olmakla beraber onunla olan münasebetleri dışında varlığı olmıyan bilimlerin ne halde bulunduklarını bize gösterecektir.

Matematik bilimler, Thales ve Pythagoras okullarında başarı ile işlenmişti. Bununla beraber bu bilimler, burada şark milletleri ruhani zümrelerinin dayanıp kaldıkları noktayı pek fazla aşmış değildirler. Ama Eflâtun okulunun doğuşundan onra, doğrudan doğruya pratik bir faydaya bağlanıp kalma fikrinin kendilerini durdurduğu bu seddi aşıyorlar.

Bu feylesof, küpün katlanması problemini hakikatte sürekli bir hareketle, ustaca bir usulle gerçekten kesin bir şekilde çözümledi. İlk şakirt-

leri, başlıca özelliklerini göstererek konik kesitleri buldular, bununla insan dehasına sonsuz olarak hiç arasız kuvvetlerini kullanabileceği, ama her adımda önündeki sınırların geriye çekildiğini göreceği ucsuz bucaksız bir ufuk açtılar.

Yunanlılar, devlet bilimlerindeki ilerlemelerini yalnız felsefeye borçlu değildirler. İstiklâllerini, hürriyetlerini korumada kıskanç olan bu küçük cumhuriyetlerde, hemen genel olarak, tek bir kişiye kanunları yapma salâhiyetini değil, yazma ve halka bildirme işini bırakmak düşünülmüştü. Halk da inceledikten sonra bu kanunlar hemen yürürlüğe giriyordu.

Böylece halk, erdemleriyle, hikmetiyle güvenini kazanmış olan feylesofa bir iş yüklüyor, ama hiçbir otorite bırakmıyordu. Epey zamandan beri kanun yapma adını verdiğimiz kuvveti yalnız başına yerine getiriyordu. Hurafeyi siyasi kurumların yardımında kullanmak gibi pek kötü bir alışkanlık, çoğu zaman bir memleket kanunlarının güvenilir, kolay işler bir hale gelmesine imkân veren, aynı zamanda bunların devamını da sağlıyan bu sistemli bilgiyi yaratma fikrinin gün görmesine engel oluyordu. Bundan başka siyasetin henüz kanun koyucuların peşin hükümlerini, ihtiraslarını bu kombinezonlar içine sokmalarını görmekten korkmayacak kadar değişmez ilkeleri yoktu.

Kanunculârın işi, henüz akıl üzerine, bütün insanların eşit olarak tabiattan aldıkları haklar üzerine, en sonra evrensel adaletin maksimleri

üzerine bir eşit, hür insanlar topluluğunun yapısını kurmak değil, sadece kanunlar yapmaktı. Bu kanunlara göre de öteden beri var olagelen bir topluluğun soydan gelme üyeleri hürriyetlerini koruyabilirler, orada adaletsizliğe sığınarak yaşayabilirler, istiklâllerini sağlıyan bir kuvveti dışarıya yayabilirlerdi.

Hemen her zaman dine bağlı, yeminlerle kuvvetlenmiş olan bu kanunların sonsuz bir ömrü olacağı farzedilirdi. Bir millete bu kanunları gürültüsüzce düzeltme imkânını verecek, bu ana kanunların bozulmalarını önliyecek, ufak tefek değişmelerin sistemi sarsıp onun ruhunu bozmasına engel olacak vasıtalarla pek az uğraşılırdı. Kanun sevgisiyle tatbikatına gösterilen bağlılığı da içine alan yurt sevgisini coşturup besliyerek ayrı ayrı kurumlarla hâkimlerin ihmal veya fesatlarına, kudretli yurttaşların nüfuzuna, kalabalığın kargaşalıklarına karşı kanunların yürümesini inançalıyan kuvvetleri bir teşkilâta bağlama yolu arandı.

O zaman yalnız zenginlerin tahsil elde etmeye gücü yetiyordu. Onlar otoriteyi ellerine alarak, yoksulları ezebiliyor, bir tiranın ayaklarına kapanmaya zorlıyabiliyorlardı. Milletin cahilliği, kararsızlığı, kuvvetli yurttaşlara karşı beslediği kıskançlık, bu kuvvetli yurttaşlara aristokrat despotizmi kurmak, yahut zayıf düşen devleti komşularının kucağına atmak isteğini, vasıtalarını verebilirdi. Bu iki tehlikeden de aynı zamanda sakınmak zorunda olan Yunan kanuncuları, o za-

mandan beri milletin bütün ruhunu vasıflandıran bu inceliğin, bu hâkimliğin alâmetini taşıyarak hemen her zaman az veya çok yararlı tedbirlere başvurmaktan geri kalmamışlardır.

Modern cumhuriyetlerde olduğu gibi feylesoflarca çizilen plânlarda da, Yunan cumhuriyetlerinin modelini sunmadığı, örneğini vermediği bir kuruma güç raslanır. Çünkü Etol'lülerin, Arkad'lıların, Ake'lilerin kurultayları, bize aralarında az veya çok sıkı bir birlik bulunan federasyonlu teşekküller olarak görünmektedir. Bir kökle, bir dili kullanmakla, törelerin, kanaatlerin, dinî inançların benzerliğiyle birbirine yaklaşmış olan bu çeşitli milletler arasında daha az barbarca bir devletler hukukiyle çok serbest ticaret kuralları meydana gelmişti.

Bir devlet anayasası ve kanunlariyle çiftçilik, endüstri, ticaret alanlarındaki karşılıklı münasebetler, bunların devletin refahı, kudreti, hürriyeti üzerine tesiri, tedbirli, çalışkan, devlet menfaatleriyle uğraşan bir milletin gözünden kaçmamıştır; burada bugün iktisat adı altında bilinen çok geniş, çok faydalı bir sanatın da ilk izleri göze çarpıyor.

Böylece eldeki hükümetlere yalnız bir göz atmak, siyasetin kısa bir zamanda geniş bir bilim halini almasına yetiyordu. Doğrudan doğruya feylesofların yazılarında da bu bilim, gerçek bir nazariye olmaktan çok tabiattan alınan, aklın kabul ettiği genel ilkeler üzerine temellenen bir olaylar bilimidir, tâbir yerinde ise ampirik

bir bilimdir. Aristo'daki, Eflâtun'daki siyasi fikirlerin özünü anlamak, onlara doğru değer biçmek için bu fikirleri böyle bir görüşle ele almak gerektir.

Hemen bütün Yunan kurumları, köleliği, bir meydanda yurttaşların topunun birden birleşmesi imkânını kabul ediyorlardı; bunların tesirleri üzerinde doğru hüküm yürütmek, hele büyük modern milletlerde doğuracakları tesirleri önceden kestirmek için bu pek önemli iki noktayı asla gözden kaçırmamak gerektir. Ama köleliği ele alınca en olgun düzenlerin bile insan soyunun ancak yarısının hürriyetini, saadetini gözettiğini acı duymadan düşünmek elden gelmez.

Yunanlılarda eğitim, devlet sanatının önemli bir kısmı idi. Eğitim, insanları kendilerinden veya ailelerinden çok vatan için yetiştiriyordu. Bu ilke, yalnız ulusal menfaati insanlığın ortak menfaatinden ayrı olarak elc almaları hoş görülebilen az kalabalık milletlerde kabul edilebilir; ancak pek ağır rençperlik, sanat işlerinin kölelerce yapıldığı memleketlerde yürütülebilir. Bu eğitim, hemen hemen beden hareketleriyle, törelerin ilkeleriyle, yalnız aşırı bir yurtseverliği coşturan bir alışkanlık vermekle yetiniyordu; geri kalanı feylesofların, belâgatçıların okullarında, sanatkârların atelyelerinde serbestçe öğrenilirdi; bu alandaki hürriyet de Yunanlıların üstünlük sebeplerinden biridir.

Onların felsefesinde olduğu gibi siyasetinde de, tarihin bir evini güçlükle gösterebileceği genel bir ilke meydana çıkmaktadır; o da, kanunlarda bir fenalığın sebeplerini ortadan kaldırmaktan ziyade, bu sebepleri karşı karşıya getirerek tesirlerini gidermeyi araştırmaktır; kurumlarda peşin hükümleri, kötülükleri kaldırmaktan, silmekten ziyade onlardan faydalanmak istemektir. Çoğu zaman insanı mükemmelleştirecek, onun moral yapısının zorunlu bir mahsulü olan heves ve meyillerini temizliyecek vasıtalarla değil de, insan tabiatını bozan, çığırından çıkaran, duygularını yanlış yola görüren vasıtalarla uğraşmaktır. Bu yanılmalar, o zamanki medeniyetin yetiştirdiği insana, yani peşin hükümlerle, sahte ihtirasların menfaatleriyle, sosyal alışkanlıklarla bozulmuş olan insana, tabiatın elinden çıkan insan göziyle bakmaktan ileri gelen çok yayılmış bir yanılmadan doğmuştur.

Bu gözlem ne kadar önemli ise bu yanılmayı büsbütün ortadan kaldırmak için onun kökünü açığa çıkarma da o kadar gerekli olacaktır. Çünkü bu yanılma, bizim yüzyılımıza kadar getirilmiştir, bugüne bugün de aramızda ikide bir ahlâkı, siyaseti bozmaktadır.

Şarklılarda ve Yunanistanda kanun sistemleri, hele hükümlerin şekilleri, kuralları birbiriyle karşılaştırılırsa görülür ki, birincilerde kanunlar, kölelere zorla vurulan bir boyunduruktur, ötekilerde insanlar arasında yapılan ortak bir antlaşmanın şartlarıdır; birincilerde kanun şekillerinin ko-

nusu, hükümdar iradesinin yerine getirilmesidir, ötekilerde yurttaş hürriyetinin baskı altında bulundurulmamasıdır; birincilerde kanun, onu kabul ettirenlerin çıkarı içindir, ötekilerde ona boyun eğmesi gerekenler içindir; birincilerde yurttaş zorla kanundan korkutulur, diğerlerinde kanunu candan sevmesi öğretilir; bunlar, hür milletlerin kanunlariyle köle milletlerin kanunları arasında yeni zamanlarda tekrar göreceğimiz farklardır. O zaman anlaşılacaktır ki, Yunanistanda haklarını henüz tanımasa, bunların özünü derinleştirmeyi, genişliğini kavramayı, sınırlamayı bilmese bile insanda hiç olmazsa bir hak duygusu vardır.

Yunanlılarda felsefenin bu ilk ışıkları, bilimlerde atılan bu ilk adımlar zamanında, güzel sanatlar, hiçbir milletin o zamana kadar görmediği, o zamandan sonra da birtakım milletlerin binbir güçlükle ulaşabildikleri bir olgunluk derecesine yükselmişlerdir. Homiros, tiranların düşmesi, cumhuriyetlerin meydana gelişi zamanına raslıyan bu kargaşalıklar sırasında yaşamıştır. Sophokles, Euripides, Pindaros, Thucydides, Demosthenes, Phidias, Apelles, Sokrates'in, Eflâtun, un çağdaşları idiler.

Burada sanatların ilerlemeleri tablosunu çizeceğiz; bu ilerlemelerin sebeplerini münakaşa edeceğiz; sanatta bir mükemmelleşme göziyle bak-

tığımız şeyle yalnız artistin mutlu dehasından doğan şeyi birbirinden ayırdedeceğiz; bu ayırdetme, güzel sanatlardaki mükemmelleşmeyi içine alan bu dar sınırları ortadan kaldırmaya yeter. Güzel sanatlardaki ilerlemeler üzerinde idare tarzının, kanun sisteminin, dini tarikat ruhunun büyük tesirini göstereceğiz; güzel sanatların felsefe ilerlemelerine, felsefenin de onlara neler borçlu olduğunu araştıracağız.

Hürriyetin, sanatların, bilgilerin törelerdeki incelmeye, iyileşmeye nasıl yardım ettiğini göstereceğiz; Yunanlılarda her zaman medeniyet ilerlemeleriyle izah edilen bu kötülüklerin, kendilerinden önce gelen daha kaba yüzyıllarda doğduğunu, bilimlerle sanatlardaki ilerlemelerin bunları ortadan kaldırmamış olsa bile hiç olmazsa yumuşattığını göstereceğiz; bilimlere, sanatlara karşı söylenen veciz sözlerin, tarihi yanlış anlamadan ileri gelen fikirler üzerine kurulduğunu ispat edeceğiz: tersine olarak da ahlâk ilerlemelerinin her zaman bilgilerdeki ilerlemelerle birlikte ve bu alanda ahlâk bozukluğunda görülen ilerlemelerin her zaman bir çöküşten sonra geldiğini veya bu çöküşü önceden haber verdiğini göstereceğiz.

BEŞİNCİ DEVİR

Bilimlerin bölünmesinden düşüşüne kadar geçirdiği ilerlemeler.

Şakirdi Aristo gene Atina'da kendi okuluna rakîp bir okul açtığı sırada Eflâtun henüz hayatta idi.

Aristo, bütün bilimleri incelemekle kalmadı, felsefe metodunu belâgate, şiire de tatbik etti. Bu metodun insan zekâsının kavrıyabildiği her şeye uzanması gerektiğini ilk olarak düşünmeye cesaret etti; çünkü her yerde aynı gücleri kullanan bu zekâ, her yerde aynı kanunlara bağlı olmalıydı.

Çizdiği plân genişledikçe, onu birçok kısımlara ayırmak, bunlardan herbirinin sınırlarını açıkça belli etmek ihtiyacını duydu. Bu devirden sonra feylesofların çoğu, hattâ bütün tarikatlar, bu kısımların yalnız birkaçiyle kanaat etmişlerdir.

Matematik, fizik bilimler, başlıbaşına büyük bir bölüm teşkil ediyor. Bu bilimler, hesap ve gözlem üzerine dayandığı, öğrettikleri şeyler tarikatları birbirinden ayıran kanaatlerden sıyrıldığı için, bu tarikatların, henüz üzerinde hüküm sürdükleri felsefeden birer birer ayrıldıkları görülüyor. Böylece bu ilimler, felsefe ilerlemelerinde

birçok feylesofların geçici şöhretlerine yarıyan bir ün ve şan savaşına sahne olan hemen bütün okulların içindeki kavgalardan uzak kalma hikmetini gösteren bilginlerin işi oluyor. Felsefe sözü artık, dünya düzeninin genel ilkelerinden, metafizikten, diyalektikten, bir kısmı devlet sanatı olan ahlâktan başka bir şey ifade etmemeye başlıyor.

Bereket versin bu sönme devri, Yunanistanın uzun kasırgalardan sonra hürriyetini kaybetmek zorunda kaldığı zamandan önce geldi. Bilimler, Mısır'ın başşehrinde, memleketi idare eden müstebitlerin belki de felsefeden esirgeyecekleri, bir sığınak buluyorlar. Zenginliklerinin, kuvvetlerinin büyük bir kısmını Akdeniz, Hint Okyanusunun birleşik ticaretine borçlu olan hükümdarlar, deniz yolculu una, ticarete yarıyan bilimleri teşvik etmekten geri kalmıyorlardı.

Bu yüzden bu bilimler, hürriyetle birlikte yıldızı sönen felsefede kendini duyurmada gecikmiyen bu düşüşten pek çabuk kurtuluyorlar. Bilgilerdeki ilerlemelere karşı pek aldırışsız olan Romalıların despotizmi, Mısır'a pek geç, ancak İskenderiye şehri Roma'nın yaşaması için lüzumlu bir hale geldiği zaman ulaştı; artık bilimlerin anayurdu, ticaretin merkezi olmak imtiyazını elinde tutan bu şehir, nüfusiyle, zenginliğiyle, yabancıların büyük ölçüde yardımlariyle Batlamyus'un kurduğu, yenenlerin de yıkmayı düşünmedikleri kurumlariyle bilimin kutsal ateşini söndürmemek için kendi kendine yetiyordu.

Kuruluşundan beri içinde matematik bilimlerin işlendiği ve felsefe öğretimi, şüphenin faydasını ispat etmekle, doğrunun dar sınırlarını göstermekle kalan Akademi tarikatı, bilginlerin tarikatı olduğu için, müstebitlerin bu doktrinden korkuları yoktu. Bu yüzden bu doktrin, İskenderiye okulunda da hüküm sürdü.

Konik kesitler nazariyesi, gerek geometrik yerlerin çiziminde, gerek problemlerin çözümlenmesinde bu nazariyeyi kullanma metodu, diğer birtakım eğrilerin bulunması, geometrinin o zamana kadar pek dar olan ufkunu genişletmiştir. Arkhimedes, parabolün karesi nasıl alınacağını buldu, kürenin yüzeyini ölçtü; bunlar, bir miktarın sonuncu kıymetini, bu miktarın durmadan yaklaşıp bir türlü ulaşamadığı kıymeti gösteren limitler nazariyesinde gâh gözden kaybolan miktarların münasebetlerini bulmayı, gâh bu münasebetlerin bilgisinden sonlu büyüklüklerin bilgilerine geçmeyi öğreten bu bilimde, kısacası, yenilerin pek de haklı olmıyan bir gururla sonsuz hesabı adını verdikleri bu hesapta atılmış ilk adımlardır. Daire çapiyle çevresi arasındaki takribî münasebeti ilk önce meydana çıkarıp burada elde edilebilen gittikçe daha çok yaklaşan kıymetleri öğreten, bilinen metotlardaki, her zaman da bilimin kendisindeki yetersizliğin mutlu bir tamamlayıcısı olan takribî metotları tanıtan Arkhimedes olmuştur.

Arkhimedes'e bir bakımdan rasyonel mekaniğin yaratıcısı göziyle bakılabilir. Manivelâ na-

zariyesini, bir sulu cisim içine bırakılan cismin yerini değiştirdiği kütleye eşit olarak ağırlığından kaybettiği ilkesinin bulunmasını ona borçluyuz. Adını taşıyan burgu, ateşli aynaları, Siracusa merkezinin harikaları, o zamana kadar bilinen nazariyenin ilkeleri henüz bu alana erişilemediği için bilginlerce bir yana bırakılan makineler biliminde Arkhimedes'in leğerini açıkça gösteriyor. Bu büyük buluşlar, bu yeni bilimler Arkhimedes'i hayatları insanlığın tarihinde bir devir açan, varlıkları tabiatın bir nimeti sayılan talihli dâhileri arasına koymaktadır.

İskenderiye okulunda cebrin ilk izlerini, yani oldukları gibi ele alınan miktarlar hesabını buluyoruz. Diophantos'un kitabında ortaya atılıp çözümlenen meselelerin özü, burada sayıların genel, belli olmıyan, yalnız birtakım şartlara bağlı bir değer taşımaları bakımından gözden geçirilmesini gerektiriyordu.

Ama o zaman bu bilimin bugün olduğu gibi işaretleri, kendine göre metotları, teknik işlemleri yoktu. Bu genel değerler, kelimelerle işaretleniyordu; bu da problemleri çözmek, açmak için varılan istidlâller zinciriyle mümkün oluyordu.

İskenderiye yolu ile Aristo'ya ulaşan Keldani gözlemleri, astronomi ilerlemelerini hızlandırıyor. Bu alanda daha parlak ilerlemeleri Hipparkhus'un dehasına borçluyuz. Ama, Arkhimedes'ten sonra geometride, mekanikte olduğu gibi Hipparkhos'tan sonra da astronomide artık bir bilimin yüzünü baştan başa denilebilecek şekilde

değiştiren bu buluşlar, bu çalışmalar görülmüyor. Bunlar daha uzun zaman hiç değilse ufak tefek hakikatlariyle mükemmelleşmede, yayılmada, zenginleşmede devam ediyorlar.

Aristo, yazdığı hayvanlar tarihinde, doğru gözlem tarzının, tabiattaki nesneleri metotlu olarak anlatmanın, bu gözlemleri sınıflamanın, onlardan çıkan genel sonuçları kavramanın değerli ilkelerini, örneklerini vermişti. Nebatlar tarihi ile madenler tarihi, daha az bir belginlikle, daha az geniş, daha az felsefi görüşlerle ondan sonra incelendi. Anatomideki ilerlemeler, yalnız dinî peşin hükümler kadavra teşrihine engel oldukları için değil, halk düşüncesi kadavraya dokunmayı ahlâki bir kötülük saydığı için yavaş olmuştur.

Hippokrates'in hekimliği, henüz ampirik metotlardan başka metot tanımıyan bir gözlem bilimi idi. Tarikat ruhu, faraziye zevki onu bozmada gecikmedi; ama yanılmaların sayısı yeni hakikatlerin sayısını aşmasına, hekimlerin peşin hükümleriyle sistemleri, gözlemlerinin asla yapamıyacakları fenalıkları yapmasına rağmen, yine bu devirde hekimliğin zayıf da olsa gerçek ilerlemeler gösterdiği inkâr edilemez.

Aristo, fiziğinde hayvanlar tarihini vasıflandıran doğruluğu, bir bilgine yaraşır titizliği gösterememiştir. Boş umumilikleri içinde hiçbir şeyi açıkça izah edip geçiveren o farazi ilkelerle fiziğini bozarak zamanının alışkanlıklarına, okulların anlayışına kapılmaktan kendini alamadı.

Esasen yalnız gözlem yetmiyor, deneyler gerekiyordu. Bunlar için de aletlere ihtiyaç vardı. Öyle anlaşıyor ki, tabiatı sorguya çekme, onu bize karşılık vermeye zorlama yolunun fikrini elde etmek için olaylardan pek faydalanılmıyor, onlar pek inceden inceye gözden geçirilmiyordu.

Böylece bu zamanda fizik ilerlemelerinin tarihi de. bilginlerin araştırmalarından ziyade tesadüfle, sanatlardaki tatbikatın gerektirdiği gözlemlerle elde edilen pek az sayıda bilgilerin tablosiyle kanaat etmek zorunda kalıyordu. Hidrolik, hususiyle optik biraz daha fazla verimler veriyor. Ama bunlar deneylerle bulunan veya düşünme ile meydana konulan fizik nazariyeler veya kanunlar olmaktan ziyade kendiliklerinden ortaya atıldıkları için şöyle böyle sezilen olaylardı.

O zamana kadar çiftçilik, basit bir görenekten, papazların milletlere aşılarken saçma inançlariyle bozdukları birtakım kurallardan ibaretti. Çiftçilik, Yunanlılarda, hele Romalılarda çok bilgin insanların, usullerinden, kurallarından iyiden iyiye faydalanmak istedikleri önemli, itibarlı bir sanat oldu. Apaçık bir şekilde ortaya atılan, seçerek biraraya getirilen bu gözlem mahsulleri, pratiği aydınlatıp faydalı metotları yayabilirlerdi; ama hesaplı deneylerin, gözlemlerin yüzyıllarından henüz çok uzak bulunuyordu.

Mekanik sanatlar, bilimlere bağlanmaya başlıyor: feylesoflar bu alanlardaki çalışmaları gözden geçiriyorlar, bunların kökünü arayıp tarıyorlar, tarihini inceliyorlar; birçok ülkelerde

işlenen sanatların yollarını, verimlerini anlatmaya, bu gözlemleri toplayıp gelecek zamanlara iletmeye uğraşıyorlar.

Böylece Plinius'un, o zaman insan zekâsının gerçek zenginlikleri olarak ne varsa hepsinin değerli bir demirbaş defteri olan, tabiat tarihinin çok geniş çerçevesi içine insanı, tabiatı, sanatları topladığı görüldü. Ona karşı beslediğimiz minnet duygusu, bilgisizliğin veya tarihçilerle gezginlerin boş bir gurura kapılarak, onun her şeyi öğrenmek istiyen bilgiye susamış kafasına verdikleri şeyleri inceden inceye seçmeden büyük bir sâflıkla kabul etmek gibi tenkide değer kusuriyle de sarsılamaz.

Yunanistanın çöküşü ortasında, kudretli günlerinde felsefeyi, edebiyatı baş tacı eden Atina, eski parlaklığının bazı artakalanlarını daha uzun zaman korumayı da gene felsefeye, edebiyata borçludur. Yunanistanla Asyanın alın yazıları artık burada, kürsüde teraziye vurulmuyordu; ama Roma'lılar belâgatin sırlarını gene onların okullarında öğrenmişlerdi. Demosthenes lâmbasının altında onların ilk hatibi yetişti.

Akademi, lise, Porticus, Epicures bahçeleri, felsefe imparatorluğunda birbiriyle yarışan dört tarikatın beşiği, belli başlı okulları oluyordu.

Akademide pekin hiçbir şey olmadığı, hiçbir nesne üzerinde insanın ne bir gerçek pekinliğe, ne de tam bir anlamaya erişemiyeceği; en sonra —zaten daha da ileriye gidilemezdi— bu hiçbir şeyi

bilme imkânsızlığına da güvenilemiyeceği, her şeyden şüphe etmek zorunluğundan da şüphe etmek gerektiği öğretiliyordu.

Burada diğer feylesofların fikirleri, zihni özel faraziyeler olarak, bu çekişmelerle birlikte bulunan pekinsizlikle insan bilgilerinin boşluğunu, diğer tarikatlara gözü kapalı inanmanın gülünçlüğünü anlatmak için ortaya atılıyor, müdafaa ediliyor, çürütülüyordu.

Ama bu şüphe, açık, seçik fikirleri bağlıyamadığımız kelimeler üzerinde hüküm vermeye, hükmümüzü her önermenin ihtimallik derecesiyle ayarlamaya, her sınıf bilgiler için elde edebileceğimiz pekinlik sınırları çizmeye götürdüğü zaman, aklın kabul ettiği bir şüphedir; yalnız bu şüphe, ispat edilmiş hakikatlere dil uzatırsa, ahlâk ilkelerine saldırırsa, ya anlayışsızlık, ya bunaklık halini alır; cahilliğin, ahlâk bozukluğunun işini kolaylaştırır: Akademide Eflâtun'un ilk şakirtlerinin yerine geçen sofistlerin kapıldıkları taşkınlık da budur.

Burada bu septiklerin tuttukları yolu, onların neden yanıldıklarını göstereceğiz; doktrinlerindeki mübalâğada, acayip fikirlerle sivrilme hastalığına verilmesi gereken şeyi arıyacağız; bu fikirleri diğer insanların içgüdüsü, hayatlarının yürüyüşünde onları doğrudan doğruya idare eden bu içgüdü, oldukça kuvvetle reddettiği halde, feylesoflar bunları hiçbir zaman ne iyice anlamışlar, ne de büsbütün reddetmişlerdir.

Bununla beraber bu aşırı septisizm, bütün Akademi tarikatını kendine bağlamış değildi, insanların menfaatlerinden, anlaşmalarından, hattâ varlıklarından ayrı olan ezeli bir hak, iyilik, namus fikri üzerine kurulan, ruhumuza damgasını vurmuş olan bu kanaat, bizim için ödevlerimizin ilkesi, hareketlerimizin kuralı oluyordu; Eflâtun'un diyaloglarında büyük bir yer tutan bu doktrin, onun okulunda da gösterilmekte devam ediyor, ahlâk öğretiminin temeli yerini tutuyordu.

Hocaları gibi Aristo da, fikirlerini çözümleme sanatını, yani terkiplerine girmiş olan pek basit fikirlere derece derece çıkma, gene bu basit fikirlerin meydana gelişini gözleme, bu işlemlerde zihnin ve güclerinin gelişmesi yolundan ayrılmama sanatını iyice bilmiyordu.

Onun metafiziği de diğer feylesofların metafizikleri gibi, kâh kelime oyunları. kâh basit faraziyeler üzerine temellenen boş bir doktrinden başka bir şey değildi.

Bununla beraber, *pek soyut olan. tabir yerinde ise yüzde yüz zihinden gelme fikirlerimizde köklerini duygularımıza borçludurar*, gibi önemli bir hakikati, insan zekâsının bilgisindeki bu ilk adımı Aristo'ya borçluyuz, ama o, bu hakikatin sağlam bir izahını vermemiştir. Onun vardığı sonuç, belginlikle çözümlenen, genel bir hakikati meydana çıkarmak için birleşen gözlemlerin bir sonucu olmaktan ziyade deha sahibi bir insanın sezişi idi; bu yüzden kepir bir toprağa atılan bu tohum, aradan ancak yirmi yüzyıldan fazla bir zaman geçtikten sonra faydalı yemişlerini verebildi.

Aristo, mantığında ispatları tasımlı şekle bağlı deliller serisi içine sokarak, sonunda bütün önermeleri dört sınıfa ayırmış, üçer üçer alınan bu dört sınıftaki önermelerin akla gelen bütün kombinezonlar arasından kandırıcı tasımlara, hem de zorunlu olarak, karşılık verenleri tanımayı öğretmiştir. Böylelikle, bir delilin sadece hangi kombinezonlardan olduğunu bilmekle doğruluğuna veya çürüklüğüne hükmedilebilir.

Bu ustalıklı fikir, bugüna kadar işe yaramaz bir halde kalmıştır, ama belki bir gün hüküm verme, münakaşa etme sanatının hâlâ beklediği anlaşılan bir mükemmelleşmeye doğru atacağı ilk adımı teşkil edecektir.

Aristo'ya göre her erdem, biri eksiklik, diğeri aşırılık olan iki bozukluk ortasında bulunur. Bu erdem, bir dereceye kadar aklın kendisine fazla karşı koymayı da, fazla boyun eğmeyi de yasak ettiği tabiî meyillerimizden biridir.

Bu genel prensip, onun zihninde, o zaman felsefede pek umumi olan düzen ve uygunluk gibi iki boş fikirden doğmuş olsa gerektir. Ama Aristo, Yunan dilinde erdem denilen şeyi ifade eden kelimeler sözlüğünden bu genel ilkeyi çıkarmıştır.

Gene bu sıralarda, iki yeni tarikat, ahlâkı hiç değilse görünüşte birbirine aykırı ilkeler üzerine kurarak zihinleri aralarında paylaşıyorlar, tesirlerini okullarının sınırları dışına yayıyorlar;

aradan çok geçmeden yerine daha karanlık, daha tehlikeli, bilgilere daha düşman bir hurafenin geçeceği Yunan hurafesinin yıkılışını, ne yazık ki, böylece hızlandırmış oluyorlar.

İstoacılar, erdemle bahtiyarlığı, aynı derecede şehvete de, acıya da aldırışsız bütün ihtiraslardan kurtulmuş, bütün korkuların, zaıfların üstünde, erdemden başka gerçek iyilik, vicdan azaplarından başka gerçek kötülük tanımıyan bir ruh taşımakta buluyorlardı. İnsanın kuvvetli, değişmez bir iradesi varsa bu yüksekliğe çıkabileceğine, ancak o zaman kadere bağlı olmadan daima kendine hâkim olarak aynı derecede düşkünlükten de, bahtsızlıktan da uzak kalacağına inanıyorlardı.

Tek bir ruh, dünyayı canlandırıyor: Bu ruh, bütün varlık değildir, ondan başka bir şey vardır, ama her yerde hazırdır. İnsan ruhları bu ruhun tecellileridir. Doğuşundaki temizliği asla kirletmemiş olan bilgenin ruhu, ölüm anında, evrenin ruhiyle birleşir. Böylece ölüm bir nimet oluyordu; tabiata bağlı, bütün bayağı adamların fenalık dedikleri şeylere karşı bilgenin olgunlaşmış olan ruhu için ölüme, umursanmıyan bir şey gibi bakmak kadar büyüklük olamazdı.

Epikuros, saadeti hazzın bolluğunda, acının yokluğunda bulmuştur. Erdem, tabiî meyillerin ardı sıra gitmek, ama onları temizlemeyi, kullanmayı bilmek demektir.

Acıyı önleyen, tabiî güclerimizi bütün kuvvetleriyle yaşatan ölçülü bir hayat, tabiatın bütün sevinçlerini bize sunar; acılıklarına, sertliklerine açık olan, kalbi üzen, inciten garaz ve şiddet ihtiraslarından sakınmaya dikkat etmek, tersine olarak, tatlı, şefkatli duyguları terbiye etmek, iyilik yapmanın verdiği zevkleri yerinde kullanmak, suçun cezası olan utançtan, vicdan azaplarından sakınmak, iyi işlerin karşılığı olan hoş duygudan faydalanmak için ruhun sâflığını korumayı gözetmek; işte aynı zamanda hem bahtiyarlığa, hem erdeme ulaşmanın yolu budur.

Epikuros, evrende, muhtelif terkipleri zorunlu kanunlara bağlı bir atomlar koleksiyonundan başka bir şey görmüyordu. Doğrudan doğruya insan ruhu, bu kombinezonlardan biri idi. Bedenin hayata başladığı anda birleşip bu ruhu meydana getiren atomlar, ölüm anında müşterek kütle ile birleşmek, yeni yeni kombinezonlara girmek üzere birbirlerinden ayrılıyorlardı.

Epikuros, halkın peşin hükümlerini uluorta çiğnemek istemediği için, tanrıları kabul etmişti. Ama insanların işlerine karışmıyan, dünya düzenine yabancı, diğer varlıklar gibi evren mekanizmasının genel kanunlarına boyun eğen bu tanrılar, bir dereceye kadar bu sistemin yapısı dışında kalıyorlardı. Kaba, gururlu, haksız insanlar, istoacılık perdesi altında gizleniyorlar. Şehvetperest, ahlâksız insanlar, sinsi sinsi Epikuros'un bahçelerine giriyorlar. Onlar Epikuro'sun ilkelerine iftira ettiler, onu yüce hayrı, kaba şeh-

vetler içine koymakla suçladılar. Değirmen taşı çeviren, nakristen ıstırap çeken bir esir olduğu halde, gene de bahtiyar, hür, hakîm olduğunu ileri süren bilge Zenon'un iddialariyle alay ettiler.

Tabiatın üstüne yükselmek iddiasında bulunan bu felsefe ile, tabiattan başka hiçbir şeye boyun eğmek istemiyen felsefe; erdemden başka bir iyilik tanımıyan bu ahlâkla, bahtiyarlığa şehvet içinde yer veren ahlâk, birbirine çok aykırı ilkelerden hareket ettikleri, birbirine hiç uymıyan bir dil kullandıkları halde gene aynı pratik neticelere varıyorlardı. Bütün dinlerin, bütün felsefe tarikatlarının ahlâk öğütlerinde görülen bu benzerlik, bu görüşlerin, bu dinlerin doğmalarından, bu tarikatların ilkelerinden ayrı bir hakikati olduğunu, onların ödevlerinin temelini, hak ve erdem fikirlerinin kökünü, insanın ahlâk yapısında aramak gerektiğini göstermeye yetiyordu: Bu hakikatten de Epikuros tarikatı, herhangi diğer bir tarikattan daha az uzaklaşmıştı. Bunun kadar hiçbir şey, bu doktrinin, ahlâkı - inhisarını almak için aralarında çekiştikleri - yalnızca bir ticaret malı olarak tanıyan bütün sınıflardaki ikiyüzlü insanların düşmanlığına uğramasına sebep olmamıştır.

Yunan cumhuriyetinin yıkılışından sonra, siyasî bilimlerin çöküşü başladı. Eflâtun, Aristo ve Ksenophones'ten sonra, bu bilimler, hemen hemen felsefe sistemi içinde sayılmaz oldular.

Artık, dünyanın büyük bir kısmının alınyazısını değiştirip insan zekâsı ilerlemeleri üzerine bugüne kadar gelen bir tesir bırakmış olan bir olayın sözünü etmenin sırası gelmiştir.

Hindistan'la Çin bir yana bırakılırsa Roma şehri, imparatorluğunu, insan zekâsının ilk çocukluğundaki zayıf hali üstüne yükselen bütün milletler üzerine yaymıştı.

Bu şehir, Yunanlıların dillerini, bilimlerini, felsefelerini gördükleri bütün memleketlere kanunlar veriyordu. Zaferin Kapitol'ün ayağına bağladığı bir zincire asılı olan bütün bu milletler, ancak Roma'nın iradesiyle, şeflerinin ihtirasları için yaşıyorlardı.

Bu hâkim şehir anayasasının gerçek bir tablosu, bu eserin konusuna asla yabancı olmayacaktır; burada soydan gelen partisiyenin kökü ile onu daha az iğrenç bir hale koyarak kendisine daha büyük bir dururluk, daha büyük bir kuvvet vermek için kullanılan ustaca kombinezonlar görülecektir. Silâh kullanmayı bilen, ama bunu hiçbir zaman ev geçimsizliklerinde kullanmayan, gerçek kuvveti kanun otoritesiyle birleştiren, hurafe ile zincirleyen, parlak zaferleriyle gözlerini kamaştıran gururlu bir senotaya karşı varlığını güçlükle koruyan bir halk, sıra ile tanrılarının, koruyucularının oyuncağı olan, dört yüz yıl boyunca reylerini almak için kullanılan saçma fakat kutsal bir usule boyuna aldanan büyük bir millet görülecektir.

Tek bir şehir için yapılan bu anayasanın büyük bir impratorlukta yürürlüğe geçmesi gerektiği zaman, şeklini değiştirmeksizin tabiatını değiştirdiği, ancak sürekli harbler sonunda yerleşebildiği, pek az sonra da kendi orduları tarafından yıkılıp gittiği, en sonra devlet hazinesinden beslenmeye alıştığı için itibarını kaybetmiş insana bir işe yaramıyan hürriyetinin hayalî artıklarını satan senatörlerin bağışlariyle ahlâkı bozulmuş bir hükümdar millet görülecektir.

Romalılar, hırslarına kapılarak, Yunanlılarda yükselme yollarından biri olan belâgat sanatının hocalarını Yunanistan'da aramaya gittiler. Seçme, ince duyguların verdiği zevkle zenginlikten, işsizlikten doğan yeni yeni hazlar ihtiyacı, onlara Yunanlıların sanatlarını, üstelik de feylesoflarının konuşmalarını arattı; ama bilimler, felsefe, resim, daima Roma toprağına yabancı nebatlar olarak kalmıştır. Yenenlerin açgözlülüğü İtalya'yı tapınaklardan zorla kaldırılan, sitelerin yüzakı olan, kölelik ayıbını örten Yunan şaheserleriyle kapladı; ama hiçbir Romalı'nın eseri, bunlar arasına karışmaya yeltenemedi. Cicero, Lukretius, Seneca, kendi dillerinde felsefe üzerine güzel yazılar yazdılar, ama bu gene Yunanlıların felsefesi üzerine idi. Caesar, Numa'nın barbar takvimine düzen vermek için İskenderiyeli bir matematikçiyi çalıştırmak zorunda kaldı. Uzun zaman gözlerini hırs bürümüş generallerin nöbetçileriyle çiğnenen, yeni yeni fetihlerle ağraşan veya sivil kargaşalıklarla çalkalanan Roma, en sonra

bu rahatsızlık verici hürriyetinden daha fırtınalı bir askerî despotizme düştü. Bu durum karşısında, tiranlığı istiyen şefler arasında, çok geçmeden de hakikatten ürken, bu yetmiyormuş gibi, kabiliyetlere, erdemlere diş biliyen despotların tahakkümü altında felsefedeki, bilimlerdeki sakin düşünmeler nasıl yer bulabilirdi? Zaten bilimlerle felsefe, tabiî meyillerine göre tahsil gören bütün insanlara büyük memuriyetler, zenginlikler bahşeden şerefli bir mesleğin açık olduğu her memlekette ister istemez bir yana bırakılmıştır; bu tahsilde Roma'da hukuk tahsili idi.

Şarkta olduğu gibi kanunların dine bağlı bulunduğu zamanlarda onları şerhetmek hakkı, ruhani tiranlığın çok kuvvetli dayanaklarından biri oluyordu. Yunanistan'da kanunlar, her şehre kanun koyucusunun verdiği yazılı mevzuattı. Kanun koyucu, kanunları, anayasaya, kurduğu hükümetin ruhuna uygun olarak ortaya atıyordu. Bu yüzden kanunlar pek az değişikliklere uğramışlardır. Ama hâkimler, bu kanunları boyuna kötüye kullanmaktan geri kalmıyorlardı. Bununla beraber, ferdî haksızlıklar sık sık görülmekte ise de, kanunlardaki kötülükler, hiçbir zaman düzenli, soğukkanlılıkla hesaplanmış bir yağmacılık sistemine varmamıştır. Uzun zaman geleneğe uymaktan başka otorite tanımıyan, her yıl hâkimlerin, hâkimlikleri zamanındaki dâvaları ne gibi ilkelere göre halledeceklerini ilân ettikleri, ilk yazılı kanunları Yunan kanunlarının karmakarışık bir yığını olan, iyi bir hukuk sistemiyle ona şeref

verecek yerde iktidarı elden kaçırmamak için var güciyle didinen dekemvirlerin idaresi altındaki Roma'da; bu devirden başlıyarak, sıra ile, çabuk çabuk birbirinin yerine geçen senato partisiyle, halkın partisi tarafından kabul ettirilen kaununların, durmadan yeni yeni tertiplerle ortadan kaldırılmış veya kuvvetlendirilmiş, düzenlenmiş veya ağırlaştırılmış olduğu Roma'da, dildeki değişmenin zorunlu bir sonucu olan kanunlardaki karışıklık, bu kanunların incelenip anlaşılmasını ayrı bir bilim haline getirmişti.

Senato, halkın eski kurumlara beslediği saygıdan faydalanarak, kanunları şerhetme imtiyazının yeni kanunlar yapma imtiyazına hemen hemen denk olduğunu anlamakta gecikmedi; bu yüzden hukuk müşavirleriyle doldurduldu. Bu müşavirlerin nüfuzu, senatonun nüfuzundan sonra da yaşadı; bu nüfuz, imparatorların idaresi altında arttı, çünkü kanunlar ne kadar belirsiz olursa bu nüfuz da o kadar büyük olur.

Demek oluyor ki, hukuk, Romalı'lara borçlu olduğumuz biricik bilimdir. Burada, yeni zamanlarda, hukuk biliminde görülen ilerlemelerin, hele bu bilimin karşılaştığı engellerin tarihine bağlı olan tarihini çizeceğiz.

Romalıların müspet hukuka gösterdikleri saygının sonunda, bu fikirlerin gelişip yayılmalarına engel olmak için insanların birtakım tabiî hukuk fikirlerini korumalarına nasıl yaradığını; Roma hukukuna pek az faydalı hakikatlerle pek çok tiranlık peşin hükümlerini borçlu olduğumuzu göstereceğiz.

Cumhuriyet zamanındaki ceza kanunlarının yumuşaklığı üzerinde dikkatle durmak gerektir. Bu kanunlar, Roma vatandaşının kanını âdeta kutsal sayıyordu. Halka felâket, vatana tehlike getirecek bir kuvvetle ortaya atılmazsa vatandaşa ölüm cezası verilemezdi; tek bir insanla cumhuriyet arasında bütün bir milletin hâkimliği istenebilirdi. Hür bir millette bu yumuşaklığın, siyasi anlaşmazlıkların kanlı katliamlar halini almasına engel olacak tek vasıta olduğu anlaşılmıştır. Kanunlardaki bu insanlık duygusiyle, oyunlarda bile kölelerin kanını bol bol harcayan halk ahlâk ve âdetlerindeki vahşilik giderilmek istenmiştir. Bundan başka, Gracchus'lar zamanında bile hiçbir ülkede, hiçbir zaman bu kadar şiddetli, bu kadar sık sık tekrarlanan fırtınalar daha az kana mal olmamış, daha az cinayetlere meydan vermemiştir.

Romalılardan bize siyaset üzerinde hiçbir eser kalmamıştır. Cicero'nun kanunlar üzerindeki eseri, hakikatte Yunan kitaplarının tellenip pullanmış bir kopyesinden başka bir şey değildi. Bu can çekişen hürriyetin kıvranışları ortasında, sosyal bilimin yerleşip mü emmelleşmesine imkân yoktu.

Caesar'ların istibdadı altında tahsil, iktidarı devirmek için alttan alta çalışmadan başka bir maksat gütmüyordu. Roma'lıların her zaman tahsile ne kadar yabancı olduklarını şu olay, şüphe götürmez bir şekilde ispat eder: Burada Nerva'dan, Markus Aurelius'a kadar erdemleri, kabiliyetleri, bilgileri, zafer sevgisini, halkın iyi-

liğine çalışmayı birarada yürüten beş imparatorun hiç ara vermeden birbiri ardınca gelişi, bugüne kadar tarihte eşi görülmemiş bir olaydır. Bununla beraber, bu olaydan despotizme dizgin vurma veya devrimleri önceden haber verme veya her şeyin pek yakında çözüleceğini bildirdiği bu büyük bütünün parçalarını yeni yeni bağlarla perçinleme maksadını güden tek bir kurum çıkarılmamıştır.

Bu kadar milletin tek bir hâkimiyet altında toplanışı, imparatorluğu aralarında paylaşan, her biri hemen hemen bütün okur-yazar insanlarca benimsenen iki dilin yayılışı; ahenkli bir şekilde harekete geçen bütün bu sebepler, şüphesiz, bilgi ışıklarının çok geniş bir alan üzerinde, büyük bir eşitlikle dağılmasına yol açmıştır. Bunların tabiî sonucu, bundan başka, felsefe tarikatlarını birbirinden ayıran farkları yavaş yavaş azaltmak, herbirinden daha akla yakın olanları, düşünüp taşınılarak yapılan bir inceleme ile daha sağlam oldukları anlaşılanları seçip bu tarikatları bir tek tarikat içinde birleştirmek olmalıydı. Zamanın tarikat heyecanı üzerine tesiri, insanlara ancak akla uymak imkânını verdiği zaman, aklın feylesofları eninde sonunda ulaştıracağı nokta da bu idi. Bunun için, Senaca'da artık bu felsefenin birtakım izleri görülmektedir; bu felsefe, kendisiyle büsbütün karışmış gibi görünen Akademi tarikatına da asla yabancı değildi. Eflâtun'un son şakirtleri, aynı zamanda eklektizmin de kurucusu oldular.

İmparatorluğun hemen bütün dinleri, ulusal dinler haline gelmişti. Ama hepsinde de birbirine çok benziyen taraflar, bir dereceye kadar da bir aile havası vardı. Benziyen taraflar şunlardır: Bu dinlerde hiçbir metafizik dogma yoktu; halkın, çoğu zaman da papazların bile mânasını bilmediği bir sürü acayip törenler, halk kalabalığının, içinde yalnız tanrıların mükemmel bir tarihini gördüğü, daha aydın insanların da daha yüksek dogmaların allegorik bir manzarası sandıkları saçma bir mitoloji vardı; kan akıtarak sunulan kurbanlar, tanrıları temsil eden, birtakımları zamanla kutsallaşarak bir gökyüzü erdemi halini alan putlar; bir siyasi heyet kurmadan, dinî bir birlik halinde birleşmeden tek bir tanrının mezhebine kendini veren ruhani başkanlar; birtakım tapınaklara, birtakım heykellere hayatlarını bağlıyan kâhinler, en sonra Atina rahiplerinin asla açığa vurulmamak şartiyle bildirdikleri misterler bulunuyordu.

Dini vicdanın mutlak hâkimleri olan papazların, ahlâki vicdanın da mutlak hâkimleri olmak iddiasına asla kalkışmadıklarını; hususi hayatta olup bitenleri değil de, din törenlerini idare ettiklerini bunlara katmalıdır. Onlar, kehanetlerini, kerametlerini siyasi kuvvete satıyorlar, milletleri harbe sürükliyebiliyorlar, onlara cinayetler işletebiliyorlardı; ama ne hükümet üzerinde, ne de kanunlar üzerinde doğrudan doğruya hiçbir tesirleri yoktu.

Aynı imparatorluğun tebaası olan milletler, aralarında tabiî görülen bir münasebete girişince, bilgi ışıkları her yerde hemen hemen birbirine denk ilerlemeler gösterince, okumuş insanlar, bütün bu mezheplerin tek bir tanrının mezhebi olduğunu, halkın doğrudan doğruya tapındığı bir sürü tanrının da tek bir tanrının çeşitli görünüşlerinden başka bir şey olmadığını anlamakta gecikmediler.

Bununla beraber Roma'lılar, Gallia'da, birtakım şark ülkelerinde başka çeşit dinler buldular. Orada papazlar ahlâka da hükmediyorlardı; erdem, bir tanrının iradesine boyun eğmek demekti; papazlar da kendilerine bu tanrının biricik elçisi süsünü veriyorlardı. Onların hâkimiyeti, insanın her şeyine uzanıyordu; tapınak, vatanla karışmıştı; imparatorluğun yurttaşı veya tebaası olmadan önce Yehova'nın veya İsa'nın kulu olmak gerekti. İnandıkları tanrının ne gibi insanî kanunlara boyun eğmeye izin verdiğine ancak papazlar karar verirdi.

Bu dinler, dünyaya hükmedenlerin gururlarını kırmış olsa gerektir. Gallia dini, Roma'lıların kolay kolay ortadan kaldıramıyacakları kadar kuvvetliydi. Yahudi milleti dağıtıldı; ama bu kadar titiz davranan hükümet, gizliden gizliye bu eski dinlerin döküntülerinden meydana gelen birtakım anlaşılmaz mezheplere ya aldırış etmedi, yahut da dokunamadı.

Yunan felsefesinin yayılmasından doğan başlıca iyiliklerden biri, biraz etraflıca tahsil gören bütün sınıflarda halkça tanınan tanrılara inanışın yıkılması oldu. Denebilir ki boş bir tanrıcılık veya Epikuros'ın koyu mekanizmi, Cicero zamanından beri, kafasını işletmiş olan herhangi bir insanın, bütün devlet işlerini idare edenlerin ortak doktrini oldu. Bu insanlar, ister istemez eski dine bağlı kaldılar ama, bütün ülkelerde görülen bu tanrılar kalabalığı yüzünden halkın kolay inanışı sarsıldığı için, eski dini temizleme yolunu aramaktan da geri durmadılar. O zaman bu üstün zekâlara yaklaşmaya daha çok hak kazanmak için, feylesofların orta zekâlar üzerine sistemler kurdukları, birtakım tertiplere, törenlere, bir din rejimine başvurdukları görüldü; onlar bu doktrinin temellerini Eflâtun'un diyaloglarında aradılar. Fethedilmiş ülkelerdeki milletler, bu ateşli veya zayıf hayalli zavallı insanlar, tapınağı, papazı olan dinlere bağlı kalmakta devam ettiler. Çünkü hâkim papazların menfaati, onlara sadece bu kölelikte eşitliğin, ölümlü dünyanın nimetlerinden vazgeçişinin, körükörüne itaatle, acılara isteyerek veya sabırla katlanılan hareketlerle elde edilen gökyüzü armağanlarının doktrinini, insanlık için bu kadar çekici olan bir doktrini aşılıyordu. Ama onların birtakım felsefe incelikleriyle kendi kaba mitolojilerini canlandırmaya ihtiyaçları vardı. Burada da gene Eflâtun, onların yardımına koştu. Eflâtun'un diyalogları, içinde iki partinin de teolojik silâhlarını işledikleri bir tersane oldu. Sonra sonra Aristo'

nun da böyle bir talihe kavuştuğunu, aynı zamanda hem teologların hocası, hem dinsizlerin başı olduğunu göreceğiz.

İmparatorluk dinine saldırmak için aralarında uyuşan, ama birbiriyle kıyasıya boğuşmaktan da geri kalmıyan yirmi kadar Mısır ve Yahudi mezhebi, sonunda İsa dini içinde eriyip gittiler. Bu mezheplerin döküntülerinden, yavaş yavaş aydın insanlar kütlesinin de katıldığı bir tarih, bir inanış, bir sürü törenler, bir ahlâk meydana geldi.

Hepsi bir İsa'ya, insan soyunu yola getirmek için gönderilen bir mesihe inanıyordu. Bu inanış, eskisinin artakalanları üzerine yükselmek istiyen her mezhebin temel dogmasıdır. İsanın, ne zaman, nerde meydana çıktığı, ölümlü adının ne olduğu üzerinde münakaşa ediliyordu; ama, sözde Filistin'de, Tiber'in altında meydana çıkan bir peygamberin mezhebi bütün diğerlerini gölgede bıraktı; yeni taassupçular Meryem oğlunun sancağı altında toplandılar.

İmparatorluk ne kadar zayıf düşerse, hıristiyanlık dini o kadar hızla ilerliyordu. Eski dünya fâtihlerinin aşağılanması, onların zaferlerine önayak olduktan sonra bozgunları karşısında ellerinden bir şey gelmeyen şahitler derekesine inmiş olan tanrıların da aşağılanması demekti. Yeni mezhebin ruhu; yıkılış, felâket devirlerine tıpatıp uygundu. Şefleri; hilelerine, kötülüklerine rağmen, mezhepleri uğrunda can vermeye hazır, coşkun insanlardı. Feylesofların, büyüklerin din.

gayretleri ise, bir politika softalığından başka bir şey değildi; ancak halka bırakılması faydalı bir inanç olarak müdafaa edilmeye kalkışılan her din, şimdiden sonra az veya çok süren bir cançekişmeden başka bir şey ümit edemezdi. Hıristiyanlık, kuvvetli bir parti olmada gecikmedi; Caesar'ların kavgalarına karışıyor, Konstantin'i tahta çıkarıyor, kendisi de onun zayıf haleflerinin yanıbaşında yer alıyordu.

Tesadüfün bir zaman yüksek iktidarın başına geçirdiği, üstün yaratılışlı insanlardan Julianus, imparatorluğu, yıkılışını hızlandıracak olan bu felâketten kurtarmak için boşuna çalıştı. Erdemleri, merhametli insanlığı, sade yaşayışı, ruh ve karakter büyüklüğü, kabiliyetleri, cesareti, askerlik dehası, parlak zaferleri, onun bu işi başarmasına imkân verecek gibi görünüyordu. Gülünç bir hale düşen bir dine — eğer samimi ise kendisine yakışmayan, eğer politikadan başka bir şey değilse aşırı hareketiyle beceriksizce yapılmış olan — bir bağlılık göstermesinden başka onun yerilecek bir tarafı bulunamaz. Ama Julianus, iki yıllık bir hükümdarlıktan sonra zaferinin ortasında yok olup gitti. Koca Roma İmparatorluğunun iri gövdesi, bir daha kendini tutacak kadar güçlü kollar bulamadı. Julianus'ın ölümiyle barbarların akınlarına olduğu gibi yeni yeni hurafeler seline karşı durabilen biricik set de yıkılmış oldu.

İnsan bilimlerine hor bakmak, hıristiyanlığın bellibaşlı karakterlerinden biriydi. Hıristiyanlık, felsefenin kendisine ettiklerinin öcünü al-

mak istiyordu. Bütün din inançları için bir kâbus olan bu araştırma, bu şüphe ruhundan, insanın kendi aklına güvenmesinden korkuyordu. Tabiat bilimlerinin ışığı da onca kötü, şüpheli bir şeydi; çünkü bu bilimler, mucizelerin başarısı için çok tehlikelidir; denebilir ki, mensuplarını birtakım fizik saçmaları yutmaya zorlamayan hiçbir din yoktur. Böylece hıristiyanlığın zaferi, hem bilimlerin, hem de felsefenin temelli yıkılışına bir işaret oldu.

Eğer matbaacılık sanatı bilinmiş olsaydı, bilimler varlıklarını koruyabilirlerdi, ama bir kitabın el yazmaları pek az bulunuyordu. Bir bilimin ana yapısını kuran eserleri ele geçirmek, yalnız zenginlerin elinde olan çalışmalarla, her zaman da seyahatlerle, masraflarla mümkün oluyordu. Hâkim parti için, saçma inançlarını yere seren, hilelerini açığa çıkaran kitapları ortadan kaldırmak işten bile değildi. Bir barbar akını, bütün bir ülkeyi, bir gün içinde bütün öğretim vasıtalarından edebilirdi. Tek bir elyazmasının yok edilmesi, bütün bir ülke için boşluğu doldurulmaz bir kayıptı. Zaten yazarların adlariyle tavsiye edilmiyen kitaplar kopye edilmiyordu. Yalnız birbirleriyle birleşince bir değer kazanabilen bütün bu araştırmalar, bilimleri aynı seviyede tutmaya yarıyan, onların ilerlemelerini hazırlıyan bu ayrı ayrı gözlemler, bu teferruatlı mükemmelleşmeler, zamanla biraraya toplanıp bir deha bekliyen bütün bu malzemeler, sonu gelmez bir karanlık içinde kaybolup gittiler. Bazı devirlerde pek fav-

dalı, pek gerekli olan bilgilerdeki bu ahenkli çalışmaya, bilgi kuvvetlerinin biraraya gelmesine bu devirde raslanıyor. Bir ferdin tek başına bir icada girişmesi, onu sona erdirmesi gerekiyordu; o, tabiatın emeklerimize karşı koyduğu engellerle tek başına savaşmak zorunda idi. Bilimlerin tahsilini kolaylaştıran, onlardaki güçlükleri aydınlatan hakikatleri en uygun, en basit şekiller altında gösteren eserler, yazarın gözüne ilişmeyip de sadece okuyucunun sezdiği teferruatlı gözlemlerin, neticelerin vardığı yanılmaları aydınlatan bu gibi eserler, ne kopyacı, ne de okuyucu bulabiliyordu.

Bilimlerin, geniş bir alana yayılınca, ilerlemeleri de, etraflıca öğrenilmeleri de güçleşmiş, bu yüzden uçuruma sürükliyen inişli yolda kendilerini toplamaya imkân bulamadılar. Eğer yalnız Atina'da yükselen, onunla birlikte de düşmek zorunda kalan dram sanatiyle yalnız hür bir hava içinde yaşayan belâğat sanatı bir yana bırakılırsa, Yunan diliyle, edebiyatı uzun zaman parlaklığını kaybetmemiştir. Lukianos'la Platurkhos, İskenderiye yüzyılının göz alıcı parlaklığını asla azaltmış değillerdir. Gerçekten Roma, şiirde, belâgatte, tarihte felsefenin, bilimlerin kuru konularını büyüklükle, incelikle, iyilikle ele alma sanatında Yunanistan'ın seviyesine yükseldi. Yunanistan'da bile Vergilius kadar mükemmellik fikri veren bir şair, Tacitus'la kıyaslanabilecek tek bir tarihçi yoktur. Ama bu parlayış anının arkasından hızlı bir çöküş devri geldi. Lukianos zamanından sonra,

Roma'nın hemen hemen barbar denebilecek yazarlarından başka yazarları kalmadı. Chrysostomos hâlâ Demosthenes'in dilini konuşmaktadır. Artık Cicero, Titus Livius'un dili, Afrika barbarlığının tesiri gibi bir mazeretleri de olmıyan Augustinus'ta, Jerome'da asla görülmüyordu.

Şurası bir hakikattir ki, Roma'da edebiyat tahsili, güzel sanatlar sevgisi, hiçbir zaman gerçekten halka yayılmış bir zevk olmadı. Dilin geçici bir mükemmelliği, millet dehasının değil, Yunanistan'ın yetiştirdiği birtakım insanların eseridir. Roma ülkesi, edebiyat için, eskiden beri sürüp gelen bir kültürün yerleşebildiği, ama kendi haline bırakılınca ergeç soysuzlaşacağı yabancı bir toprak olarak kaldı.

Burada halk önündeki kürsü ile mahkemelerdeki avukatlık sırasına uzun zaman büyük değer verilmesi, Roma'da, Yunanistan'da hatipler sınıfını çoğalttı. Onların bu alandaki çalışmaları, ilkelerini ve inceliklerini işledikleri sanatın ilerlemelerine yardım etti. Onlar, yeniler tarafından çok ihmal edilmiş olan, bugün konuşma eserlerden basma, eserlere geçirilmesi gereken başka bir sanatı da öğrendiler. Bu da kolayca, kısa bir zamanda, parçalarının tertibiyle, bu yolda güdülen metotla, üzerine serpilen yaldızlarla hiç olmazsa usanç vermeden dinlenebilecek bir nutuk hazırlama sanatı idi; meydanın ta ortasında fikirlerinin dağınıklığı ile, üslûbunun çetrefilliğiyle, acayip inşatlarla, saçma sapan sözlerle, birbirini tutmıyan tu'ta'lıklarla dinliyenleri yormadan, sa-

bırsızlandırmadan konuşabilme sanatı idi. Bir makamın işleri, devlet vazifesinin, özel bir menfaatin insanları düşünmeye vakit bırakmadan nutuklarını söylemeye, eserlerini yazmaya zorladığı bütün ülkelerde bu sanat nasıl olur da faydalı olmazdı! Bu sanatın tarihi, kendilerine pek lüzumlu olan, ama yalnız gülünç tarafını bildikleri anlaşılan, modernler kadar bizi de uğraştırsa yeridir.

Burada tablosunu tamamladığım devrin başından beri, kitapların sayısı oldukça artmıştı; aradan geçen zaman, Yunan yazarlarının eserleri üzerine koyu karanlıklar serpmişti, bunun için tebahhur adı altında kitapların, fikirlerin incelenmesi, fikir çalışmalarının önemli bir kısmını teşkil etti: İskenderiye kütüphanesi gramercilerle, tenkidcilerle dolup taştı.

Onlardan bize kalan şeyler şunlardır: Bir kitabın eskiliği, onu bulup anlamanın güçlüğü karşısında duydukları hayranlık veya güven duygularının ölçüsü olan bir arzu; doğrudan doğruya kanaatlere göre değil de, yazarlarının adlarına göre hüküm verme alışkanlığı; akla değil de, otoriteye inanma; en sonra insan soyunun çöküşü ve eski zamanların üstünlüğü gibi pek yanlış, pek zararlı bir fikir. İnsanların emek verdikleri şeye önem vermeleri, her memlekette, her zaman gelen mütebahhirlerde görülen yanılmaları izah ettiği gibi, mazur da gösterir.

Aklı olduğu gibi olayları da, devirleri de ciddî bir incelemeden geçiren bu şüphe fikrinden yüzde yüz mahrum oldukları için Yunan, Roma müteahhirleri, bilginleri, feylesofları tenkid edilebilir. Yazılarında olayların, törelerin tarihiyle tabiat mahsullerinin, hâdiselerinin tarihi, yahut sanatların verimleri, usulleri gözden geçirilirken onların en göze çarpan saçmalıkları, insanıçile en çıkaran acayiplikleri sakin sakin anlatışlarını görüp de şaşmamak elden gelmez. Cümlenin başına konulan *deniliyor*, *bildiriliyor* sözleri onlara çocukça bir inangaçlığın gülünç perdesi sarkasına sığınmak için yeter görünüyor. Bu insanlarda tarih tahsilini bozan, tabiat bilgisindeki ilerlemelere karşı koyan aldırışsızlık, her şeyden önce matbaa sanatını henüz bilmemek felâketine verilmelidir. Her olay üzerinde onu kuvvetlendirebilecek veya sarsabilecek bütün otoriteleri biraraya getirmekle elde edilen doğruluk, çeşitli şahitlikleri karşılaştırmanın, bunların ayrılığından doğan münakaşalarla aydınlanmanın kolaylığı, hakikatten emin olmanın bütün bu vasıtaları ancak pek çok kitap elde etmekten, kopyelerini sonsuz olarak çoğaltmaktan, bu kitapların çok geniş bir alana yayılmasından korkulmadığı zamanlarda mümkün olabilir.

Asla okuyanların tenkidinden geçmiyen, çoğu zaman yalnız tek kopyesi bulunan gezginlerin hikâyeleri, tasvirleri, ilk temellerine pekâlâ itiraz edilebileceği halde, hiçbir itiraza uğramamak mazhariyetine dayanan bu otoriteyi nasıl kazanmıştı? Böylece ıakledilmeye değer bir şeyi doğru olarak

seçmek güç oldu u için her şey aynı derecede naklediliyordu. Bundan başka eşit otoritelerin en tabiî olaylarla en mucizeli olayları aynı güvenle bize kolayca sunduklarını görüp de şaşmamalıyız. Aşırı bir inanmazlık, gözü tabiat dışında görünen her şeyi hiç incelmeden tutup atmaya götürdüğü halde bu yanılma, bugüne bugün bir felsefe ilkesi olarak okullarımızda okutulmaktadır. Bu iki kutup arasında aklın bizi durdurmak istediği noktayı nasıl bulacağımızı öğreten biricik vasıta olan bilim ise ancak zamanımızda başlamıştır.

ALTINCI DEVİR

Haçlılar zamanına doğru yeniden canlanışlarına kadar bilgi ışıklarının sönüşü

Bu felâketli devirde, insan zekâsının ulaşmış olduğu zirveden hızla indiğini, cahilliğin bir yerde yırtıcılığı, başka yerde biraz incelmiş bir katı kalbliliği, hemen her yerde ahlâk bozukluğunu, hainliği arkasından sürüklediğini göreceğiz. Ancak tektük zekâ ışıkları, birtakım ruh büyüklüğü ve iyilik çizgileri bu uzun gecenin karanlıklarını delip geçebiliyor. Teolojik hayaller, hurafe ile karışık aldatmalar, insanların biricik dehası, dinî hoşgörmezlik de biricik ahlâkıdır; ruhani tiranlıkla askerî despotizm arasında sıkışıp kalmış olan Avrupa, kan ve gözyaşı deryası içinde yeni ışıkların kendisini yenibaştan hürriyete, insanlığa, erdemlere kavuşturacağı günü beleyip durmaktadır.

Burada tabloyu birbirinden ayrı iki bölüme ayırmak zorundayız: Birincisi, çöküşün daha hızlı, daha mutlak olduğu, ama akıl güneşinin bir daha sönmemek üzere yeniden doğduğu Garbı, diğeri de bu çöküşün pek ağır gittiği, uzun zaman yarım kaldığı, ama aklın kendisini aydınlatacağı, zincirlerini kıracağı zamandan henüz uzak olan Şarkı göstermektedir. Hıristiyan dini, zafer mihrabını yıkar yıkmaz Garp, barbarların eline düştü. Barbarlar yeni dine girdiler, ama yenilenlerin dilini almadılar; yalnız papazlar bu dili korudu; onların cahilliği, insan bilgilerine hor bakmaları yüzünden, Lâtince kitapların okunmasından umulan faydanın gerçekleşmediği görülüyor, çünkü bu kitapları onlardan başka okuyup anlıyan yoktu.

Yenenlerin cahilliğini, barbarca törelerini oldukça biliyoruz. Bununla beraber, bilgin, hür Yunanistan'ın güzel günlerini lekemiş olan ev köleliğinin ortadan kalkması da gene bu budalaca vahşiliğin içinden çıkmıştır.

Toprak köleleri, yenenlerin topraklarını işliyorlardı. Bu ezilen sınıf, onların evlerine hizmetçi yetiştiriyor, bu hizmetçilerin köleliği de onların gururlarını, keyiflerini tatmin etmeye yetip artıyordu. Bu yüzden onlar, harblerde köle değil, topraklar ve bu toprakları işliyen hür çiftçiler arıyorlardı. Bundan başka ele geçirdikleri ülkelerde buldukları kölelerin büyük bir kısmı, zafer kazanan milletin herhangi bir boyu tarafından esir edilenler, yahut da bu esirlerin çocukları idi. Bunların çoğu fetih sırasında, ya kaçıp gitmişler, yahut da istilâcı orduya katılmışlardı.

Bundan başka hıristiyanlık ahlâkından çıkmış olan genel kardeşlik ilkeleri, köleliği mahkûm ediyordu; kendi dâvalarına şeref veren düsturların bu noktasına karşı koymada hiçbir çıkarları olmıyan papazlar da, olaylarla törelerin enindesonunda götürecekleri bu yıkılışa vaızlariyle yardım ediyorlardı.

Bu değişiklik, insan soyunun alınyazısında bir devrimin ilk tohumu oldu, insan soyu gerçek hürriyetini tanıtabilmeyi bu devrime borçludur. Ama ilk önce fertlerin talihi üzerinde bunun hemen hiçbir tesiri görülmedi. Eskilerdeki kullukla bugünkü zencilerin kulluğu kıyaslanmaya kalkışılırsa yanlış bir fikre saplanılmış olur. İsparta'lılar, Roma'nın büyükleri, şarkın satrapları hakikatta barbar efendilerdi. Açgözlülük, bütün gaddarlığını maden ocaklarındaki çalışmalarda gösteriyordu. Ama her yerde menfaat düşüncesi, ayrı ayrı aileler içinde köleliği yumşatmıştı. Toprak kölesine edilen kötü muamelenin cezasız kaldığı, henüz her yerde göze çarpıyordu, çünkü bunun mükâfatını doğrudan doğruya kanun belli ediyordu. Toprak kölelerinin bağlılığı, hemen heme ilkçağ kölelerinin bağlılığına eşitti, ama onlar birinciler kadar mükâfat görmüyordu. Toprak kölelerinin sefilliği daha az sürüyordu. Diğer taraftan efendilerin gururu da en yüksek derecesini bulmuştu. Bununla beraber köle, harb talihinin bir gün efendisini de düşürebileceği bir hale tesadüfle düşmüş bir insandı. Kul ise aşağı, değersiz bir sınıfın ferdi idi.

Böylece ev köleliğinin ortadan kalkışını, daha ziyade uzak sebepleri içinde ele alıp gözden geçirmek zorunda bulunuyoruz.

Bütün bu barbar milletlerde aşağı yukarı aynı anayasa vardı; kıral adını taşıyan bir ortak şef, bir kurulla birlikte, geriye bırakılması tehlikeli olan hükümler çıkarır; kararlar verirdi; biraz önemli olan kararlarda kendisine danışılan ayrı ayrı şeflerin kurduğu meclis, en sonra bütün milleti ilgilendiren işleri konuşan bir millet meclisi vardı. Çok esaslı farklar, ödevlerinin tabiatı bakımından değil de, işlerin, hele yurttaşlar kütlesinin bağlı olduğu menfaatlerinin tabiatı bakımından birbirinden ayrılmış olan bu üç kuvvetin az veya çok otoriteli oluşlarında görülüyordu.

Bu çiftçi milletlerde, hele yabancı bir toprak üzerine artık adamakıllı yerleşmiş olan milletlerde bu anayasalar, çoban milletlerin anayasalarından daha düzenli, daha sağlam bir şekil almıştı. Bundan başka millet burada dağınıktı, az veya çok kalabalık kümeler halinde birarada bulunmuyordu. Bu yüzden kıral, her zaman yanında toplu bir orduyu asla bulunduramıyordu; desepotizm de burada, Asya devrimlerinde olduğu gibi, zaferin hemen ardından gelemedi.

Zafer kazanan millet artık hiç de kul haline sokulmuş değildi. Aynı zamanda bu cihangirler, içlerinde kendileri oturmadıkları halde, şehirleri ellerinde tutuyorlardı. Kuvvetli bir ordu ile korunmadığı için - çünkü devamlı bir ordu yoktu - bu şehirler bir çeşit iktidar kazandılar, bu da yenilen milletin hürriyetine bir destek oldu.

İtalya ikide bir barbarların istilâsına uğramıştır; ama memleketin zenginlikleri durmadan yeni yeni galiplerin açgözlülüğünü üzerine çektiği, Yunanlılar da uzun zaman bu memleketi imparatorluklarına katmak umudunu besledikleri için barbarlar burada sürekli kurumlar kurama mışlardır. İtalya hiçbir zaman ne baştan başa, ne de devamlı olarak bir milletin idaresi altına girmemiştir. Burada halkın biricik dili olan Lâtince, daha yavaş bozulmuştu; garbın geri kalan yerlerinde olduğu gibi, burada koyu bir cahillik hüküm sürmemiş, hurafeler de budalaca bir hale gelmemişti.

Yalnız değiştirmek için efendi tanıyan Roma, elinde bir çeşit istiklâl bulunduruyordu. Burası din şefinin merkeziydi. Böylece şarkta tek bir hükümdara boyun eğen, kâh imparatorları idare eden, kâh onlara karşı gizliden gizliye harekete geçen, despotu tepeleyip despotizmi tutan, bir kısmını sonra çekip almak için iktidarı olduğu gibi mutlak bir hükümdarın emrine vermekten hoşlanan papazlar sınıfının, garpta, tam tersine, ortak bir şef idaresinde birleşerek kırallarınkine rakîp bir iktidar yarattıkları, bu parçalanmış devletlerde bir nevi tek, müstakil bir monarşi kurdukları görüldü.

Bütün dünyaya yeni bir tiranlığın zincirlerini vurmaya kalkışan bu hâkim şehrin tablosunu çizeceğiz; bu şehrin papazları kaba hareketlerle, kolayca inanıveren cahil halka boyun eğdiriyorlardı; kendi açgözlülüklerine, gurur-

larına göre oynamak için, dini sivil hayatın bütün münasebetlerine karıştırıyorlardı, bütün devletlerde taassubu alabildiğine yükseltmek için hurafeli terörlerini hileleriyle aşırı bir şekilde göklere çıkarmaya hazır bir papazlar ordusu bulundurarak milletlerin ta ruhuna işliyen müthiş bir aforoz korkusiyle, kanunlarına gösterilen en küçük bir aykırılığı, mânasız iddialarına karşı en küçük bir direnmeyi cezalandırıyorlardı; milletleri, sivil harblere kışkırtmak için dinî umutlarının dayandığı ibadetlerden, törenlerden mahrum ediyorlardı, her şeye hükmetmek için her şeyi altüst ediyorlar, Tanrı adına hainliği, yalan yere yemini, adam öldürmeyi, ana baba öldürmeyi mubah sayıyorlardı; taraf taraf kırallarla savaşçıları öclerine alet ve kurban ediyorlardı; ellerinin altında kuvvet bulunduruyor, ama bunu hiçbir zaman elde tutamıyorlardı; düşmanlarına karşı amansızdırlar, ama koruyucuları karşısında tir tir titriyorlardı; Avrupanın öbür ucunda çok kuvvetli, ama kendi mihraplarının ayak ucunda hakaret görüyorlardı, kendilerine hakaret edenler de hiçbir ceza görmüyordu. Dünyayı yerinden oynatacak Arkhimedes noktasını gökyüzünde bulmuşlardı, ama işi istedikleri gibi yürüterek elde tutabilecekleri düzenleyici bir kuvveti yeryüzünde arayıp bulmayı bilmiyorlardı; en sonra, kilden ayaklar üzerine, bütün Avrupayı ezdikten sonra daha uzun zaman dökümlerinin ağırlığiyle onu yoracak olan bir dev heykeli yükseltmişlerdi.

Fetihler, garbı, kıraliların, savaş şeflerinin, papazların üçüzlü tiranlığı altında milletleri inim inim inleten görültülü bir anarşiye sürüklemişti; ama bu anarşi, bağrında hürriyet tohumlarını da taşıyordu. Avrupanın bu kısmından, Roma'lıların asla sokulamadıkları ülkeleri anlamalıyız. Bu topyekûn kımıldanış içinde sürüklenerek imparatorluğun fâtihleriyle bir kökten gelen, aynı törcleri olan fethedenlerle fethedilenler, taraf taraf, bir kitle halinde karışıp kaynaşıyorlardı. Onların siyasi durumu, aynı değişikliklere uğradı, fâtihlerinkini andırır bir yol tuttu.

Biz bu feodal anarşinin - bu ad onu karakterlendirmeye yarar - geçirdiği devrimlerin tablosunu çizeceğiz:

Burada, parçaları birbirine kaynamamış, barbarca bir hukuk sistemi vardı. Yumuşak kanunlara raslanırsa da bu insanlık perdesi, hakikatta tehlikeli, düpedüz bir kanunsuzluktan başka bir şey değildi. Bununla beraber burada birtakım değerli kurumlar da görülmektedir. Fakat bunlar da hakikatte ezilen sınıfların pek az haklarını kanunlaştırmakla insanlığa edilen ikinci bir hakaretti. Ama hiç olmazsa içlerinde insan haklarının zayıf fikirleri vardı. Bu fikirler, hakları yeniden tanımak, korumak için ilerde bir kılavuz vazifesini görecektir.

Bu hukuk sistemi, milletlerin çocukluğunu da, kaba yüzyıllardaki bilgisizliği de vasıflandıran iki damga taşır. Bir suçlu, insanların hayatına, liyakatlerine veya doğuşlarına göre değer

biçen kanunun gösterdiği bir miktar para ile cezadan yakasını kurtarabilirdi. Suça, ceza korkusunun önüne geçmesi gereken, yurttaşların güvenliğine, haklarına indirilen bir darbe gözüyle değil de, bir ferde verilen zarar diye bakılırdı: bu ferdin ya kendisinde, ya ailesinde, kanunun onlara daha faydalı bir karşılık olarak verdiği öc alma hakkı vardı. Bir olayın hakikatını delîller üzerine temellendirme fikri pek az yayıldığı için her zaman, cinayetle suçsuzluk birbirinden ayrılmak istenince, gökyüzünden bir mucize beklemek daha basit bir iş sayılıyordu. Hakikatı meydana çıkarmada, tanıtmada, hurafeli bir delilin başarısına veya bir savaşın neticesine daha güvenilir vasıtalar gözüyle bakılıyordu.

İstiklâlle hürriyeti birbirine karıştıran insanlarda toprağın pek küçük bir parçasına hâkim olanlar arasındaki kavgalar, çığrından çıkarak iç harbler halini alıyor, kantonlarla, köyler arasındaki bu harbler, çoğu zaman bir memleketi baştan başa büyük istilâlara, genel harblere geçişten başka bir şey olmıyan, sınırlardan başka her şeyi yakıp yıkan çeşit çeşit felâketler içine atıyordu.

Tiranlık, bir milletin kitlesini, kendi parçalarından birinin iradesine boyun eğdirmeye çabaladığı zaman, kullandığı vasıtalar arasında kurbanlarının peşin hükümlerini, cahilliğini de hesaba katmıştır; daha az bir kuvvet toplayıp harekete geçirmekle daha kalabalık insanların elinde bulunan asıl kuvvetin üstünlüğünü karşılama yolunu aramıştır. Ama tiranlığın bin-

de bir gerçekleştirebildiği bu umutların sonunda, efendilerle köleler arasında, siyasi eşitsizlikte bir dereceye kadar tabiatı bile suç ortağı yapan gerçek bir ayrılık doğar.

Çok eski zamanlarda hem kıral, hem din başkanı, hem hâkim, hem astronomici, hem toprak ölçücü, hem artist, hem hekim sayılan şark papazlarının sanatı böyle idi. Onların zihin güçlerini inkâr ederek edindikleri bu sanatı, zayıf atalarımızın kaba tiranları harb kurumlariyle, harb alışkanlıklariyle elde etmişlerdir. Zırh kuşanarak kendileri gibi dayanıklı hayvanlar üzerinde dövüşen, atlarını yetiştirmek, idare etmek, silâhlarını taşımak, kullanmak için gereken kuvveti, ustalığı ancak uzun, çetin bir çıraklıkla elde edebilen bu insanlar, pahalı silâhları edinecek kadar zengin olmıyan, gençliği faydalı çalışmalarla geçtiği için kendisini harb talimlerine verememiş olan halktan bir adamı, cezaya çarpılmadan ezebilirler, göz kırpmadan öldürebilirlerdi.

Böylece bir avuç insanın tiranlığı, bu dövüşme tarzını kullanarak her türlü karşı koyma fikrinin önüne geçmiş olan gerçek bir kuvvet üstünlüğü kazanmış, bu yüzden de uzun zaman umutsuzca çabalamalar bir işe yaramamıştır. Tabiattaki eşitsizlik, böylelikle fizik kuvvetlerin yapma eşitsizliği karşısında kaybolup gidiyordu.

Yalnız papazların öğrettiği ahlâk, hiçbir tarikatın tanımamaya cesaret edemiyeceği ilkeleri içine alıyordu; ama bu ahlâk, bir sürü su katılmadık din ödevleriyle hayalî günahlar yarat-

maktan da geri kalmamıştı. Bu ödevler, tabiatın ödevlerinden çok daha kuvvetli olarak ileri sürülüyor; önemsiz, hakka, hattâ çoğu zaman erdeme dayanan işler, asıl suçlardan daha çok ayıplanıyor, ceza görüyordu. Bununla beraber, bir papazın günah bağışlamasiyle kutsallaşan pişmanlık duygusu, kaatillere gök kapılarını ardına kadar açıyordu; kiliseye yapılan bağışlarla kilisenin gururunu okşıyan birtakım hareketler, gırtlağına kadar günaha boğulmuş bir insanı bağışlatmaya yetiyordu. İş, günahların bir listesini yapmaya kadar bile vardırıldı. Bu günahlar arasına en mâsum aşk zaıflarından, en basit arzulardan tutun da en iğrenç bir düşkünlüğün bütün inceliklerine, aşırılıklarına varıncaya kadar ne varsa hepsi dikkatle yerleştirilmişti. Tek bir insanın bile bu sansürden yakayı kurtarmasına imkân yoktu; bu da kilise ticaretinin en kazançlı kollarından biriydi. İş, papazların kısaltılabilecekleri, hattâ büsbütün bağışlatabilecekleri belli bir müddet süren bir cehennem tasarlamaya kadar vardırıldı; onlar bu bağışlamayı, ilk önce hayattakilere, sonra da ölülerin ana babalarına, dostlarına zorla satıyorlardı. Papazlar, eşit sayıda yeryüzü nimetlerine karşılık gökyüzü nimetleri satıyorlardı; bu işte üste istemiyecek kadar da alçakgönüllü idiler.

Böylece bu felâketli zamanların töreleri, alabildiğine bozucu olan bir [sisteme yaraşır töreler oldu.

Avrupanın garp kısmı törelerinin insan soyu tablosuna verdiği başlıca çizgiler şunlardır: Aynı sistemde görülen ilerlemeler; kâh eski mucizeleri yeniden ortaya süren, kâh yenilerini gösteren, soymak için aldattıkları halkın cahilce budalalığını masallarla, kerametlerle besliyen papazlar; hayallerinde yer bulan her şeyi yeni bir saçma ile inanışlarını zenginleştirmek, kendilerine nakledilen şeylere herhangi bir şekilde katmak için kullanan bilginler; dogmalarının bir taneciğinden bile şüphe etmek, yahut onların düzenlerini açığa vurmak, cinayetlerinden tiksinmek cesaretini gösteren, gözü kapalı bir itaatten bir an yan çizen prenslerle diğer insanlardan tutun da başka türlü düşünmeye kalkışan kilisenin çok gözde şeflerinden, teologlara varıncaya kadar herkesi zorla ateşe atan papazlar.

Tek bir despotun idaresi altında birleşen şarkta, imparatorluğun derece derece zayıflamasını pek yavaş takip eden bir inişle, her yüzyılda görülen cahilliğin, ahlâk bozukluğunun kendinden sonra gelen yüzyıldaki cahillik, ahlâk bozukluğu üzerine ne dereceye kadar geçtiğini, zenginlikler azaldıkça sınırların gitgide merkeze yaklaştığını, devrimlerin gittikçe kuvvetten düştüğünü, tiranlığın daha alçak, daha gaddar olduğunu göreceğiz.

Bu imparatorluğun tarihini gözden geçirirken, her çağdaki kitapları okurken, bu hal, pek görgülü, pek dikkatli olmıyan insanların gözlerini fal taşı gibi açtıracaktır.

Şarkta halk, bundan başka din kavgalarına da kendini kaptırmıştı: Bu kavgalar tarihte çok büyük bir yer tutmuş, üstelik siyasi olaylar üzerine de tesir etmiştir; burada garip fikirler, kıskanç garbın henüz ulaşamadığı bir incelikle kendini göstermektedir. Dinî hoşgörmezlik orada da ezici olmakla beraber son derece amansız değildi.

Bununla beraber Photius'un eserlerinde bildirdiğine göre, akla uygun araştırmalar yapma zevki asla sönmüş değildir. Birtakım imparatorlar, prensler, hattâ prensesler, teoloji kavgalarında üstün çıkmanın verdiği ünle asla kanaat etmiyorlar, yazılı insan bilgilerini işlemeyi de üzerlerine alıyorlar.

Burada Roma hukuk sistemi, ancak açgözlülüğün, tiranlığın imparatorlara kabul ettirdiği, yahut imparatorluğun zayıf düşmesi yüzünden hurafenin zorla çekip aldığı kötü kanunların karışmasiyle bozuldu. Yunan dilinin sâflığı, karakteri kayboldu, ama zenginliği, şekilleri, grameri olduğu gibi kaldı; Bizans'ta oturanlar bile hâlâ Homeros'u, Sophokles'i, Thukydides'i, Eflâtun'u okuyup anlayabiliyorlardı. Antemius, Arkhimedes aynalarının nasıl yapıldığını öğretiyordu, Proklos da bunları başşehrin müdafaasında başarı ile kullandı. İmparatorluk düştüğü zaman Bizans'ta bulunan birtakım adamlar İtalya'ya kaçtılar, bunların bilgileri orada bilim, sanat ilerlemelerine yaramıştır. Demek oluyor ki şark, bu zamanda bile barbarlığın son haddine

ulaşmış değildi; ama burada hiçbir şey bu ilerlemelerin bir kalkınması umudunu vermiyordu. Zamanla şark, yabancıların eline geçmiş, bilgilerin zayıf döküntüleri ortadan kalkmıştır. Burada eski Yunan dehası, bugüne bugün bir kurtarıcı beklemektedir.

Asya ile Afrika'nın birer ucunda, coğrafî durumu ile, cesaretiyle İran'lıların, İskender'in, Roma'lıların istilâsından kurtulmuş bir millet vardı. Pek kalabalık olan boylarından bir kısmı çiftçilikle geçiniyordu; diğerleri eskiden beri çoban hayatı süregelmişlerdi; hepsi de kendilerini alışverişe, birtakımları da çapulculuğa vermişti. Aynı dille, birtakım dinî alışkanlıklarla birleşmiş olan bu boylar, ayrı ayrı parçaları siyasi bir bağ ile bağlanmamış olmakla beraber, büyük bir millet teşkil ediyorlardı. Birdenbire bu boylar arasından, ateşli bir coşkunluk, derin bir kiyaset gösteren, hem şair, hem asker yaratılmış bir adam çıktı. O, Arabın kabiliyetlerini bir bütün halinde birleştirmek gibi bir plân tasarladı, bunu gerçekleştirmek cesaretini de gösterdi. O zamana kadar başıboş kalmış olan bir millete baş olmak için, eski mezhebin döküntüleri üzerine çok temiz bir din kurmakla işe başladı. Kanun koyucu, peygamber, din başkanı, hâkim, ordu komutanı olarak insanlara baş eğdirecek bütün vasıtalar onun elindedir, o da bunları hem ustalıkla, hem de büyüklükle kullanmayı bilmektedir.

O, gökyüzünden aldığını söylediği bir sürü masalları ortaya atıyor, ama savaşlar da kazanı-

yor. Onun zamanı dualarla aşk hazları içinde geçmektedir. Tarihte hiçbir örneği olmıyan sınırsız bir iktidarı yirmi yıl kullandıktan sonra, eğer bir haksızlık etmişse onu düzeltmeye hazır olduğunu bildiriyor. Etrafındakilerin hepsi susuyor, yalnız bir kadın, pek az bir para istemek cesaretini gösteriyor. O ölüyor, ama milletine aşıladığı heyecan, dünyanın üç kıtasının yüzünü değiştirecektir.

Arap törelerinde yücelik, tatlılık vardı; Araplar şiiri seviyor, işliyorlardı. Asya'nın en güzel ülkeleri üzerinde hüküm sürdükleri, zamanın din taassubunu yatıştırdığı sıralarda, onlardaki bilim zevki, sanat zevki, din yayma gayretlerine karışmış, fetihler uğrunda besledikleri şiddetli arzuları yumuşatmıştır.

Araplar, eserlerini dillerine çevirdikleri Aristo'yu inceliyorlar. Astronomiyi, optiği, hekimliğin bütün kollarını işliyorlar, bu bilimleri birtakım yeni hakikatlerle zenginleştiriyorlardı. İnsanlar, Yunan'lılarda ancak bir sınıf sorulara tatbik edilen cebirin umumî olarak kullanılmasını onlara borçludur. Her ne kadar madenleri birbirine çevirmenin sırrı ile abıhayat sırrını bulmak gibi boşuboşuna bir araştırma, kimya çalışmalarını bozmuşsa da onlar, o zamana kadar eczacılıkla veya sanatların usullerini incelemekle karışmış olan bu bilimi hem canlandırmışlar, hem de yeniden bulmuşlardı. Bu bilimin ilk olarak unsurlarını tanıttığı cisimlerin analizi, terkipleri, bunların bağlı olduğu kanunların teorisi Araplarda görülür.

Burada bilimler serbestti, Araplar bu serbestlik içinde Yunan dehasının birtakım kıvılcımlarını canlandırmaya devam ediyorlar; ama bir yandan da dinle kuvvetlenen bir despotizme baş eğiyorlardı. Bu ışık, ancak bir zaman parıldadıktan sonra yerini çok koyu bir karanlığa bıraktı; Arapların bu çalışmaları, eğer garbın bize tablosunu sunacağı kalkınmayı hazırlamaya yardım etmemiş olsaydı, insan soyu için temelli kaybolup gidecekti.

Böylece ikinci defa olarak, dehanın, aydınlatmış olduğu milletleri yalnız bıraktığı, ama ancak tiranlıkla hurafe karşısında ortadan çekilmek zorunda kaldığı görülüyor. Yunanistan'da, hürriyetle yan yana doğmuş olan insan dehası, artık kölelikle kıymetini kaybeden milletlerin peşin hükümleri karşısında ne hürriyetin sönüşünü durdurabildi, ne de aklı müdafaa edebildi. Araplarda, despotizm ortasında taassuplu bir din çemberinin yanıbaşında doğmuş olan deha, bu milletin yiğit, parlak karakterine uyarak, ancak uşak, hurafeci milletleri aşağılığa, bilgisizliğe düşüren tabiatın genel kanunlarına geçici bir istisna teşkil etti.

Bununla beraber bu ikinci örnek de ilerisi için cesaretimizi kırmamalıdır; bu örnek, çağdaşlarımıza, eğer hür olmak, hür kalmak, hürriyetlerini elde tutmak isterlerse, bilgi ışıklarının kendilerine sağladığı faydaları elden kaçırmak istemezlerse, bilgileri korumada, artırmada hiçbir şeyi boşlamamalarını bildirmektedir.

Arapların çalışmaları tarihine, Atlas okyanusu kıyılarından İndus sınırlarına kadar hüküm sürdükten sonra barbarlar tarafından fethettikleri yerlerin birçoğundan koğulan, uşaklığın, ahlâk bozukluğunun, sefilliğin son haddine varıncaya kadar soysuz bir milletin pek korkunç görünüşiyle diğer milletlerin karşısına çıkarak onları hâkimiyeti altında tutabilen, hâlâ eski vatanları üzerinde törelerini, ruhlarını, karakterlerini koruyarak yaşıyan, orasını bir gün yeniden fethetmeyi, orada eski istiklâllerini korumayı bilen bir milletin çabucak düşmesi tarihini ekliyeceğim.

Daha saçma hurafeler altında, daha barbarca bir hoşgörmezlik içinde parladığını göreceğimiz bilim ve hürriyet dehasının doğmaları daha basit, tatbikatı o kadar saçma olmıyan, ilkeleri daha geniş olan Muhammed dininin hâkimiyetini yaydığı yeryüzünün geniş bir parçası üzerinde nasıl olup da ebedî bir köleliğe, önüne geçilmez bir anlayışsızlığa düştüğünü ortaya koyacağım. Çin, bu uyuşturucu zehrin tesirleri daha az felâketli olsa da, bu yolda bize aynı hakikatı göstermektedir.

YEDİNCİ DEVİR

Bilimlerin garpta yeniden canlandıkları sırada gösterdikleri yeni yeni ilerlemelerden matbaacılığın icadına kadar.

Pek yüz kızartıcı, ağır zincirlerle ebedî olarak ezileceği anlaşılan insan zekâsının bu kalkınma enerjisini elde etmesinin birçok sebepleri vardır.

Papazların hoşgörmezliği, siyasi kuvvetleri avuçlarına almaya çabalamaları, rezalet derecesine varan açgözlülükleri, ikiyüzlülükleri dolayısiyle gittikçe çekilmez bir hal alan inançlarının karmakarışıklığı, onlara karşı temiz ruhları, aziz gönülleri, yılmaz iradeleri ayaklanmak zorunda bırakmıştı. Doğmalarının, maksimlerinin, gidişlerinin, doktrinlerinde olduğu gibi ahlâklarında da ana temel olan ve halktan büsbütün gizli tutamadıkları İncilin doğmalariyle, maksimleriyle, gidişleriyle çelişme halinde bulunduğu ortaya çıkarılmıştı.

Bundan sonra papazlara karşı kuvvetli itirazlar yükseltildi. Güney Fransa'daki bütün vilâyetler, daha basit bir doktrini, oldukça daha sâf bir hale gelen hıristiyanlığı kabul etmek için birleştiler; bu doktrine göre, doğrudan doğruya Tan-

rıya bağlı olan insan, Tanrının, kitaplarında bildirmek lûtfunda bulunduğu hakikatlar üzerinde, kendi aklı ile, duygulariyle hüküm veriyordu.

Başlarında gözü kararmış şefler bulunan taassup orduları, bu vilâyetleri yakıp yıktılar. Kardinallerin, papazların gönderdikleri cellâtlar da askerlerin kılıç artıklarını asıp kestiler. Vazifesi, hâlâ aklına uyarak hareket ettiğinden şüphe edilen insanları ateşe atmak olan bir keşişler mahkemesi kuruldu.

Bununla beraber bu hürriyet, bu araştırma ruhunun gizliden gizliye ilerlemelerine engel olunamıyordu. Dar düşünceli ikiyüzlülüğün bir defa daha kanlı harbleri körüklediği bir memlekette başkaldırmaya kalkışır kalkışmaz hemen ezilen bu ruh, gizlice başka bir bucakta yeniden ortaya çıkıyor, etrafa yayılıyordu. Bu ruh, matbaanın icadiyle büsbütün kuvvet bulmadan önce de bütün devirlerde yaşamış; Avrupanın bir kısmını Roma sarayı boyunduruğundan kurtaracak kadar gelişmişti.

Artık her türlü hurafelerin üstünde oldukları halde onlara gizlice hor bakmakla yetinen yahut üstüne dikkatle örttükleri sözde saygı örtüsiyle bir kat daha iğneleyici bir hale gelmiş olan gülünç bir şeyin oklarını bu hurafeler üzerine çevirmek imkânını bulan bir insanlar sınıfı da ortaya çıkmıştı. Büyüklerin, aydınların eğlenmeleri için hazırlanan, ama halkın bilmediği eserlere ihtiyatla serpiştirilen bu gibi pervasızlıklarla bir kat daha zarif bir hal alan alaylar, zalimlerin kinini uyandırmıyordu.

İkinci Friedrich, bizim onsekizinci yüzyıl papazlarının o zamandan beri dillerine doladıkları gibi *feylesof* olmakla suçlanmıştı. Papa, onu Musa'nın, İsa'nın, Muhammed'in dinlerine siyasi masallar göziyle bakmakla suçladı. *Üç yalancı* adlı hayalî bir kitap, şansöliyesi Pierre des Vignes' den biliniyordu. Ama kitabın başlığı bile, aynı kaynaktan doğan, dünyanın evrensel ruhu için daha eski milletler tarafından çok temiz bir hale getirilen bir mezhebin bozulmasından başka bir şey olmıyan bu üç inanışın pek tabiî olarak incelenmesinden çıkmış bir kanaatin varlığını bildiriyordu.

Bizdeki masallar külliyatı, Boccacio'nun *Dekameron*'u, bu düşünce hürriyetini, peşin hükümlere hor bakmayı, bunları gizli, şeytanca bir alay konusu yapan bu durumu doğuran işaretlerle doludur.

Böylece bu devirde, hurafelerin hep kabaca kötüye kullanılmalarına karşı açıktan açığa coşup köpüren inkılâpçılar yanında her türlü hurafeyi aşağı gören kendi halinde insanlara da raslanmaktadır; biz aklın hakları uğrunda ileri sürülen bu karanlık iddiaların, itirazların tarihini kolayca İskenderiye okulundaki son feylesofların tarihine bağlayabiliriz.

Felsefe müritliğinin pek tehlikeli olduğu bir zamanda bunu yaşatmak, hâkim peşin hükümlere karşı en güvenilir korunma vasıtaları olan pek az basit hakikatleri gizliden gizliye, tehlikesizce

kendi taraflarına bildirmek ödevini üzerine almış gizli kurumlar bulunup bulunmadığını ortaya çıkaracağız.

Bu kurumlar arasına, papalarla kıralların yıkmak için elbirliği edip birçok alçakça vasıtalara başvurarak çalıştıkları, büyük bir barbarlıkla yıktıkları bu ünlü tarikatı da koymak gerekip gerekmediğini araştıracağız.

Papazlar, ister kendilerini müdafaa etmek, ister dünyevî kuvvet üzerindeki tahakkümlerini birtakım tevillerle örtbas etmek, ister metinler uydurma sanatında ustalaşmak için okuyup öğrenmek zorunda idiler. Diğer taraftan kıralar, iddiaların otorite ile görenek üzerine dayandığı bu harbden az zararla kurtulmak, papazlara karşı koymak için ihtiyaçları olan hukuk müşavirlerini yetiştiren okullara yardım ediyorlardı.

Kilisecilerle hükümetler arasında her memleketin papazlar sınıfı ile kilisenin başı arasında çıkan bu çekişmelerde, daha temiz bir ruh, daha açık, daha yüksek bir karakter taşıyanlar, insanların dâvası uğrunda papazların dâvasına karşı, millî kilise dâvası uğrunda yabancı şefin despotizmine karşı dövüşüyorlar, ilk sebeplerini meydana çıkarmak istedikleri bu suiistimallere, bu zorbalıklara saldırıyorlardı. Bu türlü bir cüret bugün bize sadece kölece bir çekingenlik gibi görünüyor; basit bir sağduyunun bile anlayabileceği bir şeyi ispat etmek için harcanan bunca emekleri görünce gülmekten kendimizi alamıyoruz; ama o zaman yepyeni olan bu hakikatler,

her defasında bir milletin alınyazısını tâyin ediyordu; bu insanlar bu hakikatleri serbest bir ruhla arıyorlar, cesaretle müdafaa ediyorlardı; insan, aklın haklarını, hürriyetini hatırlamaya onlarla başladı.

Kırallarla derebeyleri arasında çıkan kavgalarda, kırallar ya imtiyazlarla, ya insanın birtakım tabiî haklarını geri vermekle büyük şehirlerin yardımını sağlıyorlar; birtakım bağışlamalarla ortak haklardan fayda görenlerin sayısını artırma yolunu arıyorlar. Hürriyete yeniden gözlerini açan bu adamlar, kanunları, tarihi öğrenerek feodal tiranlığın askerî kuvvetine denk bir kuvvet elde etmek için işlerine yarıyan bir marifet, bir fikir otoritesi kazanmanın büyük önemini anlamakta gecikmiyorlar.

İmparatorlarla papalar arasındaki rakîplik, İtalya'nın bir hükümdar idaresi altında birleşmesine engel oldu; burada birçok müstakil topluluklar devam ettirdi. Küçük devletlerde zor kuvvetine kandırma kuvvetini katmak, konuşmayı da silâhlar kadar sık sık kullanmak gerektiği görüldü; bu yüzden bu siyasi harb orada prensip olarak bir fikir harbini gerektirdiğinden, İtalya, hiçbir zaman tahsil zevkini temelli kaybetmediğinden, bu memleketin Avrupa için henüz zayıf olan, ama zamanla çabucak artmayı vadeden bir ışık kaynağı olmasına yol açıyordu.

En sonra din taşkınlığı, garplıları, İsa'nın ölümiyle, mucizeleriyle kutsal yerler haline geldiğine inanılan yerlerin fethine kışkırttı; aynı

zamanda bu kin, derebeylerin zayıf, yoksul düşmeleri yüzünden hürriyet dâvasına da yaradı, Avrupa milletlerinin Araplarla olan bağlantılarını genişletti, zaten bu bağlantılar, daha önce Araplar, İspanya hıristiyanlariyle karıştığı zaman başlamıştı; Piza'nın, Cenova'nın, Venedik'in ticareti bunları perçinledi. Arapların dili öğrenildi, eserleri okundu, buluşlarının bir kısmı öğrenildi. Her ne kadar onların eskileri bırakmış oldukları noktanın ilerisine geçilemediyse de hiç olmazsa onlara eşit olmak hırsı uyandı.

Hurafeye karşı girişilen bu harbler, onu yıkmaya yaradı. Neticede birçok dinlerin görünüşü, sağduyulu insanlara, insanların kötülükleri veya ihtirasları karşısında aynı derecede zayıf olan bu inanışlara, gene o kadar aldırışsızlıkla, mensuplarının birbirine aykırı düşen kanaatlere aynı derecede inatla, içten gösterdikleri bağlılığa aynı derecede hor bakmayı aşılamıştır.

Diğer memleketler, tebaa bir milletin kulluğunu, hâkim bir milletin demokrat hürriyetiyle, eşitliğiyle uzlaştırmaya çalışırlarken İtalya'da birtakımlarında Yunan cumhuriyetlerinin şekilleri taklit edilmiş olan cumhuriyetler kurulmuştu. Şimalde, Almanya'da hemen hemen tam bir istiklâl elde etmiş olan birtakım şehirler, kendi kanunlariyle idare ediliyorlardı. Felemenk'in bazı kısımlarında halk, kırallık kudretinin de, derebeyliğin de zincirlerini parçaladı. Büyük devletlerin hemen hepsinde vergi toplama, yeni kanunlar yapma otoritesinin kâh kıral, asiller,

papaz sınıfı ile halk arasında, kâh kıral, baronlar, komünler arasında paylaşıldığı birtakım yarımyamalak meşrutiyet idarelerinin doğduğu görüldü. Burada halk henüz hor görülmeden kurtulmamıştı ama, hiç olmazsa baskıdan yana emniyet altında bulunuyordu; burada milletleri gerçekten meydana getiren kuvvet, haklı olarak menfaatlerini korumak, kaderini düzenliyenlerle anlaşmak şeklinde görülüyordu. İngiltere'de kıralın, büyüklerin, sadık kalacaklarına herkesin önünde yemin ederek ilân ettikleri bir ferman, baronlarla diğer bir kısım insanların haklarını sağladı.

Diğer milletler, vilâyetler, hattâ şehirler de buna benzer, yalnız daha az tanınmış, daha az benimsenip tutulmuş olan fermanlar elde ettiler. Bu fermanlar, bugün bütün aydın insanlarca hürriyetin temeli gözüyle bakılan hukuk beyannamelerinin köküdür. Ev köleliğiyle anayasalarını lekelenmiş olan eski çağ insanları bu hürriyeti bilmiyorlardı; hürriyet, onlarda vatandaşa soydan gelme bir hak olarak veya gönüllü bir kabulle bağışlanmıştı; onlar, bu hakların insan soyu varlığına sımsıkı bağlı tam bir eşitlikle bütün insanların malı olduğu görüşüne ulaşamamışlardı.

Fransa'da, İngiltere'de, diğer birtakım büyük milletlerde, halkın öz haklarını yeniden ele geçirmek istediği görüldü; ama halk aklın ışığiyle değil yalnız ezmek duygusiyle, şiddet hareketleriyle işe başlamıştı; bu hareketler de pek bar-

barca, pek aşırı öc almalarla cezalandırılmış, büyük bir sefilliğin ardından büyük bir çapulculuk başlamıştı.

Bu sırada İngiliz'lerde inkılâpçı Wycliffe'nin düşünceleri, onun birtakım şakirtlerinin idare ettiği hareketlerden birine yol açan bu hareket, daha aydın bir yüzyılda milletlerin diğer inkılâpçılar idaresi altında yapacakları daha derli toplu, daha düzenli denemelere bir örnek oldu.

Justinianus kanununun yeni bulunan bir el yazması, kanun koymaya olduğu gibi hukuk araştırmasına da yeniden yol açtı, kendisine büsbütün baş eğmemekle beraber ondan faydalanmakta devam eden milletlerde hukuktaki pürüzlerin biraz olsun azalmasına yardım etti.

Piza'nın, Cenova'nın, Floransa'nın, Venedik'in, Belçika sitelerinin, birtakım hür Alman şehirlerinin ticareti, Akdeniz'e, Baltık denizine, Atlas Okyanusu kıyılarına kadar uzanıyordu. Bu memleketlerin tüccarları, Mısır limanlarından, Akdeniz'in ta öbür ucundan, şarkın değerli mallarını satın almaya gidiyorlardı.

Politika, hukuk, iktisat henüz bilim olmamıştı; onların ilkelerini aramaya, derinleştirmeye, geliştirmeye asla çalışılmıyordu. Sadece tecrübenin verdiği aydınlığa dayanarak, bu ilkelere götürebilecek gözlemler toplanıyor; burada lüzumunu duyuracak menfaatlerin bilgisi elde ediliyordu.

Aristo, ilk önce yalnız Arapların tercümeleriyle biliniyordu; önceleri yasak edilmiş olan felsefesi, hemen bütün okullara hâkim olmada gecikmedi. Aristo, bu okullara hiçbir aydınlık götürmüş değildi; yalnız burada teoloji çekişmelerinin çocukça bir hale soktukları kanıt getirme sanatına biraz daha çekidüzen, biraz daha metot vermişti. Bu skolâstik, insanı hakikati bulmaya götürmediği gibi münakaşa etmeye, tanıtlarına adamakıllı değer biçmeye de yaramıyor, ama kafaları işletiyordu. Kılı kırk yararcasına ayırmalarla fikirleri boyuna parçalama, aralarındaki kaçıcı anlam inceliklerini yakalama, bunları yeni yeni kelimelerle gösterme zorunluğu, bir münakaşada hasmı şaşırtmak, onun kurduğu tuzaklardan kurtulmak için kullanılan bu alet, o zamandan beri ilerlemelerimizin verimli kaynağı halini alan bu felsefe analizinin ilk kökü oldu. Yüce varlıkla onun sıfatlarını gösteren fikirleri; ilk nedenle onun idare ettiği farzedilen evren; ruhla madde arasındaki ayrılık, *hürriyet* kelimesine verilebilen çeşitli anlamlar; yaratmadan ne anlaşıldığı sorusu; bunlar arasında insan zihninin türlü türlü işlemlerini seçmek; gerçek nesnelerle onların özelliklerinden yoğurduğu fikirleri sınıflama tarzı üzerindeki daha seçik kavramları bu skolâstiklere borçluyuz.

Ama aynı metot okullarda tabiat bilimleri ilerlemelerini geciktirmekten başka bir işe yaramıyordu. Bu bilimlerin tablosunu şöylece çizebiliriz: Birkaç anatomi araştırması; yalnızca felsefe taşını aramada kullanılan kimyanın karanlık

çalışmaları; ne Arapların buldukları şeylerin hepsini bilmeye, ne de eskilerin eserlerini anlamaya kadar uzanmıyan geometri, cebir incelemeleri; en sonra cetveller yapma, bunları mükemmelleştirme ile kalan astronomi gözlemleri, hesapları; astrolojiyi lekeliyen gülünç bir bilgiler halitası. Bununla beraber mekanik sanatlar, Asya' da henüz elde tuttukları mükemmellik derecesine yaklaşmaya başlıyorlar. İpekçilik, Avrupanın güney ülkelerine sokuluyordu, bu ülkelerde yel değirmenleri, kâğıtçılık sanatı da kurulmuştu; zamanı ölçme sanatı, eskilerde ve Araplarda vardığı sınırı aşmıştı. En sonra iki önemli buluş aynı devre, damgasını vuruyor. Mıknatısın, Çinlilerce bilinen, gemilere kılavuzluk etmede kullanılan, gökyüzünün aynı noktasına doğru çevrilme özelliği, Avrupada da göze çarptı. Pusladan nasıl faydalanılacağı öğrenildi; puslanın kullanılışı, burada ticaret canlılığını artırdı. denizcilik sanatını mükemmelleştirdi; bu da o zamandan sonra yeni bir dünyayı tanıtan, insana gözlerini üstünde yaşadığı yeryuvarlağının her köşesine dikme imkânını veren seyahat fikrini verdi. Bir kimyacı, güherçileyi kolay yanan bir madde ile karıştırarak, harb sanatında beklenmedik bir devrim doğuran barutu buldu. Dövüşenleri birbirinden uzak tutan ateşli silâhların korkunç tesirlerine rağmen, bu silâhlar harbi daha az öldürücü, harb edenleri daha az yırtıcı yapmıştır. Askerî seferler pek çok masrafa bağlı olduğu için, zenginlikle bir kuvvetler denkliği kurula-

biliyor; çok dövüşken milletler bile ticaretle, sanatlarla zenginleşerek hazırlanmak, savaş vasıtaları edinmek ihtiyacını duyuyorlar. Medeni milletler, artık barbar milletlerin körükörüne cesaretlerinden korkmuyorlar. Büyük fetihlerle onların ardından gelen devrimler aşağı yukarı imkânsız bir hale geliyor.

Demir zırh giyme, hemen hemen kurşun işlemez bir atı sürme, mızrak, topuz veya kılıç kullanma sanatının halk üzerinde asîlere verdiği üstünlük, büsbütün kaybolmuş, insanlarda hürriyete, gerçek eşitliğe karşı bu son engel, ilk bakışta insan ırkını yok etme korkusunu veren bir buluşla ortadan kaldırılmıştır.

İtalya'da dil, ondördüncü yüzyıla doğru, mükemmel denebilecek bir hale geldi. Dante'nin üslûbu her zaman, asîl, aydın ve canlıdır. Boccacio'da zariflik, sadelik, incelik vardır. Usta, duygulu Petrarka asla kocamamıştır. Yunanistan'a yakın mutlu bir iklimi olan bu ülkede, eski çağın örnekleri inceleniyordu. Yeni dile bu örneklerin birtakım güzel tarafları aktarılmaya, bunlar öz dillerinde taklit edilmeye çalışılıyordu. Daha o günden birtakım denemeler eski çağ anıtlarını görerek uyanan, bu sessiz ama tesirli derslerle aydınlanan sanat dehasının, ikinci defa olarak, insan varlığını güzelleştireceği, ona, verdiği saadet her şeye denk olan, bölündükçe artan sâf hazları sunacağı umudunu veriyordu.

Avrupanın öteki kısımları, bu memleketi uzaktan uzağa izlemekle beraber sanat ve şiir zevki, oralarda da henüz kaba olan dilleri az çok cilâlamaktan geri kalmıyordu.

Zihinleri derin uykusundan uyandıran aynı sebepler, onların çabalamalarına da istikamet veriyordu. Akla yalnız zıt menfaatlerin harekete getirdiği soruları çözmek için başvurulabiliyordu: Aklın otoritesini tanımaktan uzak olan din, onu hükmü altına almak dâvasını güdüyor, aşağı düşürmekle övünüyordu; politika, anlaşmalarla, değişmez bir töreyle, eski göreneklerle yerleşen şeyi doğru olarak kabul ediyordu.

İnsan haklarının tabiat kitabında yazılı bulunabileceğinden, başka kitaplara danışmanın bu hakları tanımamak, hor görmek demek olduğundan şüphe edilmiyordu. Kutsal kitaplarda, ünlü yazarlarda, papaların buyruklarında, kıralların fermanlarında, kendilerinden neticeler çıkarılmaya cevaz verilen maksimler, örnekler aranıyordu. Maksat, bir ilkeyi kendi çerçevesi içinde incelemek olmayıp sadece dayandığı metinleri başka metinlerle şerhetmek, çürütmek veya kuvvetlendirmekti. Bir fikir, doğru olduğu için değil, filân kitapta yazılı, filân memlekette şu kadar yüzyıldan beri kabul edildiği için ele alınırdı.

Böylece her yerde birtakım insanların otoritesi, aklın otoritesi yerine geçiyordu. Kitaplar, tabiattan, eskilerin kanaatleri, evrenin olaylarından daha çok incelenirdi. O zaman, içinde henüz aydın bir tenkidin kaynağı bulunmıyan bu fikir esirliği, araştırma metodunu bozmakla, insan soyu ilerlemelerine, doğrudan doğruya ondan doğan neticelerden daha çok zarar verdi. İnsan-

lar eskilere yetişmekten henüz çok uzaktılar. Onları düzeltme, aşma yolunu aramanın sırası daha gelmemişti.

Bu zamanlarda, töreler, bozuk, katı durumlarını muhafaza ediyorlardı, dinî hoşgörmezlik de daha canlı bir şekil aldı; iç kargaşalıklarla bir sürü küçük prensin bitmez tükenmez harbleri barbar akınlarının, onlardan daha büyük bir felâket olan iç harblerin yerine geçti. Hakikatte çalgıcı, gezici şairlerdeki inceliğe, civanmetliğe, temiz yürekliliğe dayanan, kadınların hizmetine olduğu gibi dini gözetmeye, düşkünleri korumaya can atan bir şövalyeliğin kuruluşu, törelere daha çok yumuşaklık, edep, yücelik veriyor gibiydi. Ama, sarayların, şatoların içinde kalan bu değişme, milletin asıl kitlesine işlemedi. Yalnız asîller, eşitlikle birbirlerine biraz daha yaklaştılar, aralarındaki münasebetler hiyanetten, gaddarlıktan biraz daha uzaklaştı. Ama onların halka hor bakmaları, tiranlıklarının şiddeti, yağmacılıklarındaki pekgözlülük olduğu gibi kalıyordu; eskisi gibi ezilen milletler, gene öylece cahil, barbar, bozulmuş olarak yaşıyorlardı.

Bir dereceye kadar tabiî âlicenaplıklariyle İspanya'da uzun zaman hurafeye, despotizme karşı koyan Araplardan alınan bu şairce, askerce kibarlık, şövalyelik, şüphesiz faydalı oldu. Yalnız bunlar, ancak daha mutlu zamanlarda meyva verecek bir insanlık tohumu saçmakla kalmışlardı; bu devrin insan zihnini, matbaacılığın eninde sonunda götüreceği bir devrime hazırlamak, gelecek çağların zengin, bol bir hasatla örteceği toprağı hazırlamak gibi genel bir karakteri vardı.

SEKİZİNCİ DEVİR

Matbaacılığın icadından bilimlerle felsefenin, otorite boyunduruğunu silkip atacakları zamana kadar

Bilim hakikatleriyle sanat usullerinin bulunmasında insan zekâsının nasıl yürüdüğünü uzun uzun düşünmiyenler, resim basma sanatının bilgisiyle harfleri basmanın icadı arasında bu kadar uzun bir zaman geçmesine şaşsalar yeridir.

Şüphesiz, birtakım tahta oymacıları, sanatlarının bu türlü bir tatbiki fikrine varmışlardı; ne var ki onlar başarının kolaylıklarından çok, yapmanın güçlükleriyle karşılaşmışlardı. Ama bereket versin, bu işin geniş önceminden şüpheye düşülmedi; yoksa papazlarla kırallar, maskelerini çıkaracak, tahtlarını yıkacak olan bu düşmanı daha doğar doğmaz boğmak için el ele vermede gecikmezlerdi.

Matbaacılık, aynı eserin sayılarını sonsuz olarak, az masrafla çoğaltıyordu. O zamandan beri bütün okuma bilenler, kitap alma, zevklerine, ihtiyaçlarına göre kitap edinme imkânını kazanmışlardır. Bu okuma kolaylığı da tahsil ar-

Çoğaltılan kopyelerin tezelden dağılmasiyle yalnız olaylar, icatlar çok geniş bir alana yayılmakla kalmıyor; aynı zamanda bu yayılmayı çok büyük bir hızla elde ediyorlar. Böylece bilgiler, canlı, dünya ölçüsünde bir ticaretin malı oluyor.

Bugün nasıl pek seyrek raslanan eserler aranıyorsa, o zaman da el yazmalarını aramadan olmuyordu. Önceleri yalnız birtakım insanların okuduğu bir kitap, artık bütün milletçe okunabiliyor; hemen hemen aynı zamanda aynı dili anlıyan bütün insanlara tesir edebiliyordu.

Artık dağınık milletlere seslenmenin kolayı bulunmuştu. Pek canlı olmasa da çok özlü fikirleri haykıran bir çeşit kürsünün kurulduğu görüldü; bu kürsüde ihtiraslar üzerinde pek zorbaca davranmıyan, ama akıl üzerinde daha sağlam, daha sürekli bir kudret elde etmiş olan bir hâkimiyetin borusu ötmektedir. Orada her iyilik hakikatten yanadır, çünkü bu sanat, aydınlanma vasıtaları üzerinde kazandığı tesiri, kandırıcı vasıtalar üzerinde kaybetmemiştir. Büyük bir kalabalığa dayandığı için kudretli, kendisini doğuran sebepler birbirine pek uzak yerlerde, aynı zamanda harekete geçtiği için enerjik olan bir halk efkârı kurulmuştur. Böylece akıl ve hak cephesinde, her türlü insan gücünden uzak, kendisinden bir şey saklanması güç, gözünden sıvışıp kaçılması imkânsız olan bir mahkemenin yükseldiği görüldü.

Yeni metotlar, bir icada götüren yolda atılan ilk adımların tarihi, bu icadı hazırlıyan ça-

lışmalar, bir icadı arama fikrini yahut sadece arzusunu verebilen görüşler, tezelden yayılarak her ferde, bütün insanların gayretleriyle yaratılabilen vasıtaların topunu birden vermektedir; bu karşılıklı yardımlar yüzünden insan zekâsının kuvvetleri iki kat artmıştır.

Her yeni yanılma ortaya çıkar çıkmaz ortadan kaldırılıyordu; her zaman bir yanılmanın dal budak salmasına meydan verilmeden üzerine saldırılıyor, zihinlerde kökleşmesine zaman bırakılmıyordu. Çocuklukta edinilip de her ferdin aklı ile ayrılmaz bir halde birleşen, törörlerden, umutlardan kuvvet alan zayıf ruhlar değerli saydığı yanılmalar, yalnız bu yolda münakaşayı yasak etmenin, bu yanılmaların atılıp yenilebiceklerini gizlemenin, dolayısiyle onların saçmalığını etraflıca açığa çıkaracak olan hakikatlerin ilerlemelerine karşı durmanın imkânsızlığını göstermekle bir anda sarsılmışlardır.

Zamanın şartlarını veya fikrin geçici hareketlerini teşvik eden eserlerin yayılması, böylece tek bir noktası üzerinde münakaşa edilen her meselede aynı dili kullanan bütün insanların ilgilendirmek imkânı, matbaacılıkla elde edilmiştir.

Bu sanatın yardımı olmasaydı, her sınıftan insana, her tahsil derecesine göre verilecek kitaplar çoğaltılabilir miydi? Şüpheli meselelerde biricik güvenilir ışık verebilen ve derhal unutulup bilinmez bir hale gelmemek için bu pek soyut, pek ince, halkın peşin hükümlerinden,

bilginlerin müşterek kanaatinden pek uzaklaşmış olan hakikatleri sağlam bir temel üzerine oturtabilen uzun uzun münakaşalar; yalnız ana bilgileri veren kitaplar, lûgatler, bütün delilleri işlenen, bütün şüpheleri münakaşa edilen olaylar, gözlemler, tecrübeler çokluğunu en ince ayrıntılariyle içinde toplıyan kitaplar; kâh bilimlerin belli bir kolu üzerinde görülen, yazılan, düşünülen her şeyi, kâh aynı ülke bilginlerinin yıllık çalışmaları sonuçlarını içine alan yüksek değerde koleksiyonlar; bir kısmı zekânın yeni yeni hakikatlerden çıkarmak zorunda olduğu malzemeyi kullanışlı bir şekil altında, metotlu bir tertip içinde verirken, diğer bir kısmı gözlere zekânın ancak çetin bir çalışma ile yakaladığı neticeleri sunan, diğerleri iradeye muhtaç olduğu olayı, gözlemi, sayıyı, formülü, nesneyi gösteren her çeşit cetveller, tablolar: İnsan zekâsının yürüyüşünü daha çabuk, daha güvenilir, daha kolay kılan bütün bu vasıtalar da matbaacılığın iyiliklerindendir.

Millî diller yerine, bütün ülkelerdeki bilginler arasında yalnızca bilimlerde müşterek olarak kullanılacak bir dili geçirmenin ne gibi neticeler verdiğini incelerken matbaacılığın önemini yeniden ele alıp göstereceğiz.

En sonra matbaacılık, milletlerin kültürünü her türlü politika, din zincirlerinden kurtarmamış mıdır? Artık bu iki türlü despotizmin bütün okulları kaplaması boşuna olacaktır; bu despotizmin, ruhları ne gibi yanılmalarla bozmak, ne gibi

hakikatlerle tutmak için değişmez kurallar tesbit etmesi boşuna olacaktır. Halkın, gençliğin felsefe veya bilimler içinde alacağı ahlâk terbiyesine ayrılan kürsülerin yalnız bu iki tiranlığın tutunmasına yarıyacak bir doktrini nakletmeye mahkûm edilmesi boşuna olacaktır. Çünkü matbaa, müstakil, sâf bir bilgiyi de yayma gücünü elde etmiştir. Her insanın kendi başına, yalnız kitaplarla edindiği bu tahsili, dünya ölçüsünde bozmaya imkân yoktur. Yeter ki yeryüzünde baskı makinesinin kâğıt tabakalarını üzerinde katladığı bir yer bulunsun. Bu çeşitli kitaplarla aynı kitap sayılarının, bir kitabı kısa bir zamanda yeniden çoğaltan baskılarının bolluğu karşısında hakikatin sızmaya çalıştığı bütün kapıları sımsıkı kapatmaya imkân var mıdır? Bir hakikatin, bir fikrin birkaç yıl içinde büsbütün unutulabilmesi için bir el yazmasının birtakım sayılarını bir daha geri gelmemek üzere yok ederek ortadan kaldırmanın bile güçlüğü meydanda iken hiç arasız tazelenen bir dikkatin, asla durup dinlenme bilmiyen bir çalışmanın karşısında bugün aynı işi yapmak imkânsız bir hale gelmemiş midir? Doğrudan doğruya engizisyoncuların menfaatlerine dokunan bu apaçık hakikatler nasıl ortadan kaldırılabilirdi? Bu yasak hakikatleri, anlaşılmalarına pek meydan vermeden, hazırlıyan ve bir gün bunlardan sonra gelecek hakikatlerin nüfuzuna, yayılmasına nasıl engel olunabilirdi? Düşmesi, yanılmanın kudreti için hemen hemen hakikat kadar felâketli olacak olan bu ikiyüzlülük maskesini zor kullan-

madan çıkarmak nasıl mümkün olurdu? Bunun içindir ki, aklın, bu boş çabalamaları yendiğini görüyoruz; aklın ikide bir patlıyan, her zaman da kıyasıya sürüp giden bu harbde hileyi olduğu kadar şiddeti de alt ettiğini, ateşe atılmaya meydan okuduğunu, kandırılmaya karşı durduğunu, pek kudretli eli altında zaman zaman doğmalarına karşı candan bir hayranlık beslenmesini istiyen taassupçu ikiyüzlülüğü olduğu gibi siyasi ikiyüzlülüğü de ezdiğini göreceğiz.

Matbaanın icadı, diğer iki olayla bir zamana düşer: Bunların bir tanesi insan zekâsı ilerlemeleri üzerine doğrudan doğruya tesir etmiştir, diğerlerinin ise bütün insanlığın alınyazısı üzerindeki tesiri, ancak yaşadığı müddetçe sürmüştür.

Bu sözlerle İstanbul'un Türkler tarafından ele geçirilmesini, gerek yeni dünyanın, gerek Afrika ve Asya'nın doğu kısımlariyle Avrupa arasında doğrudan doğruya bir bağlılığa imkân veren yolun bulunmasını kastediyorum. Türk hâkimiyetinden kaçan Yunan bilginleri İtalya'da bir sığınak arıyorlar. Eski Yunan şairlerini, hatiplerini, tarihçilerini, feylesoflarını, bilginlerini kendi dillerinde okumayı öğretiyorlar. Bunun için ilk önce kitapların el yazmalarını, daha sonra da baskılarını çoğaltmada gecikmiyorlar. Artık Aristo doktrini denilmeye alışılmış olan doktrine hayranlık beslemekle kalınmadı; Aristo'nun kendi yazılarında, bu doktrinde gerçekten var olan şey araştırıldı; onun hakkında hüküm vermeye, onu

çürütmeye kalkışıldı, Aristo'nun karşısına Eflâtun çıkarıldı; artık bir üstat seçme hakkına inanma boyunduruğu silkip atılmaya başlandı.

Eukleides'in, Arkhimedes'in Diophantos'un, Hippokratos'un okunması hattâ Aristo'nun hayvanlar kitabiyle fiziğinin okunması, geometri, fizik dehasını canlandırıyor, feylesofların hıristiyanlığa aykırı kanaatleri, hemen hemen sönmüş olan insan aklının eski haklarını meydana çıkarıyordu.

Zafer sevdasına, keşif hırsına kapılan gözü pek insanlar, Avrupa için evrenin ufuklarını genişletmişler, ona yepyeni bir gökyüzü göstermişler, bilinmiyen toprakları açmışlardı. Kolomb, Atlas Okyanusunun dalgalarına atılarak Avrupa'nın batısiyle Asya'nın doğusu arasında uzanan, o zamana kadar bilinmiyen bir dünyaya vardığı sıralarda, Gama, Afrikanın ucsuz bucaksız kıyıları boyunca yorulma bilmez bir sabırla yol aldıktan sonra Hindistan'a ulaşmıştı.

Sessiz sessiz işlemesiyle o zamandan beri her şeyi kucaklıyan bu seyahat duygusu, insan soyuna büyük ilerlemeler adarken, asîl bir tecessüs deniz kahramanlarını gayrete getirirken, bu çalışmalardan faydalanacak olan kırallarla haydutlar, kaba, doymaz bir açgözlülükle anlayışsız, hoyrat bir taassubun elinde idiler. Bu yeni ülkelerde yaşıyan zavallı mahlûklara, hıristiyan olmadıkları için asla insan gözüyle bakılmazdı. Zulüm görenler kadar tiranlar için de pek alçak düşürücü olan bu saçma inanış, her türlü vicdan azabını sus-

turuyor, Avrupanın bağrından fırlatıp attığı bu açgözlü, barbar insanlara dizgin vurmak şöyle dursun, onları önüne geçilmez altın ve kan hırslariyle başbaşa bırakıyordu. Portekizlilerle İspanyolların, pintiliklerini, saçma inanışlarını, taşkınlıklarını götürdükleri bu topraklar, beş milyon insanın kemik yığınkariyle örtülmüştür. Bu kemik yığınları, bugüne bugün aramızda müdafaacıları bulunan dinlerin siyasi faydası doktrinine karşı yüzyıllar boyunca, şahitlik edip duracaktır.

İnsan, üzerinde yaşadığı yeryuvarlağını ancak bu zamanda tanıyabilmiş, tabiî sebeplerle veya siyasi kurumların uzun tesirleriyle değişen insan soyunu bütün ülkelerde ancak bu zamanda tanıyabilmiştir; her sıcaklık derecesinde, her iklimlimde karaların, denizlerin mahsullerini araştırabilmiştir. Böylece bu mahsullerin insana verdiği — tükenmesinden, hattâ azalmasından asla korkulmıyan — gelir kaynakları ve bu nesnelerin bilgisiyle bilimlere yeni yeni hakikatler katabilen, bütün hatırı sayılır yanılmaları yıkabilen her şey, endüstriye, denizciliğe, zorunlu bir zincirlenme ile bütün bilimlere, sanatlara, yeni bir ilerlenme kaydettiren ticaret canlılığı, bu canlılığın hür milletlere, tiranlara karşı durmak, köle milletlere zincirlerini kırmak, hiç olmazsa derebeylik zincirlerini gevşetmek için verdiği kuvvet, bu icatların mutlu neticeleri olmuştur. Ama bu neticeler, Avrupanın, bir inhisarcı ticaretin ezici, bayağı sisteminden yüzçevirerek tabiat karşısında eşit ve kardeş olan bütün iklimlerdeki insanların

tabiat tarafından birtakım imtiyazlı milletlerin gururunu okşamak, pintiliğini beslemek için yetiştirilmediğini öğrendiği bir zamanda insanlığa mal oldukları felâketleri bağışlatmayacak, gerçek menfaatleri üzerinde iyiden iyiye aydınlanmış olan Avrupa, bütün milletleri, kendi istiklâlini, hürriyetini, bilim ışıklarını paylaşmaya çağıracaktır. Ne yazık ki, bu devrimin felsefe ilerlemelerinin ünlü bir verimi mi, yoksa sadece bugün gördüğümüz gibi millî kıskançlıkların, tiranlık taşkınlıklarının sonucu mu olduğunu belirtmek kolay olmayacaktır.

Bu devre kadar papazların suiistimalleri cezasız kalmıştı. Ezilen insanlığın, küçük düşürülen aklın hak iddiasına kalkışması, kan ve ateş içinde boğulmuştu. Ama bu iddiaları ileri süren ruh sönmemişti; bununla beraber istibdadın bu susuşu, yeni rezaletlere cesaret veriyor, en sonra günah bağışlatmayı papazlara kira ile vermek, meyhanelerde, umumî yerlerde sattırmak rezaleti yeni bir patlayışa yol açtı. Luther, bir elinde kutsal kitaplar tutarken, öbür eliyle günah bağışlamak, af satmak gibi papanın haksızca benimsediği bir hakkı, uzun zaman kendisine eşit olan piskoposlar üzerindeki küstahça despotizmi, son taam adı altında ilk hıristiyanların bir çeşit sihrî törenini, ticaret malı halini alan kardeşlik sahnelerini, papazların asla değişmez bir bekârlıkla ahlâk bozukluğuna mahkûm edildiklerini, ruhani başkanın hırsı yüzünden kiliseyi doldurup taşırmış olan bu keşişler, rahipler üze-

rinde tatbik edilen barbarca, rezilce kanunu, papazların günah çıkarma ile elde ederek ihtiraslarına, entrikalarına alet ettikleri lâyiklerin bütün sırlarını; en sonra ekmeğe, insanlara, kemik yığınlarına, heykellere bol bol harcanan bu ibadetlerin pek az bir kısmını güçbelâ kendisine alıkoyan Tanrıyı gösteriyordu.

Luther şaşırıp kalmış olan milletlere, bu çekilmez kurumların asla hıristiyanlık değil, onun bozulmuş, utanç verici bir şekli olduğunu, İsa'nın dinine sadık kalmak için de papazların dininden vazgeçmekle işe başlamak gerektiğini bildiriyordu. O, diyalektikle, derin bilgi silâhlariyle bunlardan daha zayıf olmıyan alaya alma silâhını da kullanmaktan geri kalmıyordu. Artık iş, doktrinleri, kilisenin kapısından çıkınca unutulan, kolayca iftiraya uğrıyan Albigeois veya Jean Huss zamanındaki gibi değildi. Yeni havarilerin lâtince kitapları, bütün Avrupayı hurafenin içine attığı yüz kızartıcı uykusundan uyandırırken, almanca kitapları da, aynı zamanda imparatorluğun en küçük köylerine kadar yayılıyordu. Reformacılardan önce akıllarını başına toplıyan, ama korkularından ses çıkaramıyan insanlar, gizli bir şüphe ile için için kaynıyan, ama bu şüpheyi kendi vicdanlarına bile açamıyan insanlar; itiraz edilen meseleler üzerinde düşünmemiş, çeşitli kanaatler arasından bir tanesini seçtiklerini öğrenmekle şaşırıp kalmış, teolojik saçmaların bu kadar yaygın olduğundan habersiz olan daha basit insanlar; hem geçici menfaatlerinin, hem de gelecek

saadetlerinin aynı zamanda bağlı bulunduğunu gördükleri bu çekişmelere canla başla katılıyorlardı.

İsveç'ten, İtalya'ya, Macaristan'dan, İspanya'ya kadar bütün hıristiyan Avrupa, pek kısa bir zamanda yeni doktrinlerin taraftarlariyle doldu. Eğer birtakım prenslerin yanlış politikaları, her zaman kıralların başı üzerinde ağırlığını duyurmuş olan aynı ruhanilik asâsını yükseltmeseydi, reforma, burada yaşıyan bütün milletleri Roma boyunduruğundan kurtarmış olacaktı.

Onların, kendilerinden sonra gelenlerce de bırakılmıyan politikası, o zaman yeniden elde etmek için devletleri yıkmak, kudretlerini tebaalarının sayısından ziyade topraklarının genişliğiyle ölçmek düşüncesine dayanıyordu.

İtalya için aralarında çekişen Beşinci Karl'la Birinci François da, reformanın kendisini kabul edenlere sağladığı iyiliklerden faydalanmayı, papanın hatırını saymanın verdiği menfaate feda ediyorlar.

İmparatorluğu içindeki prenslerin, kudretlerini, zenginliklerini artıracak olan fikirlerden faydalandıklarını gören imparator, bir din harbi ile onların devletlerini ele geçirmek, istiklâllerini yıkmak fırsatını bulacağını ümit ederek, eski suiistimallerin koruyucusu göründü. François, bir yandan protestanları yaktırırken, öte yandan onların Almanyadaki şeflerine arka çıkmakla işine yarıyan menfaatleri kaçırmadan papanın dostluğunu koruyacağını sandı.

Ama bu, onların biricik bahanesi değildi; despotizmin de kendine göre bir içgüdüsü vardır; bu içgüdü, kırallara, insanların dindeki peşin hükümleri aklın süzgecinden geçirdikten sonra, bunu politika peşin hükümlerine varıncaya kadar ileri götürdüklerini; papazların zorbalıklarını öğrendikten sonra kıralların zorbalıklarını öğrenmek isteyeceklerini, kırallık kudretine o kadar yararlı olan kilise suiistimallerindeki reformanın ardından bu kudretin üzerine kurulmuş olduğu daha ezici suiistimaller reformasının geleceğini fısıldamıştı. Böylece hiçbir büyük devletin kıralı kendi isteğiyle reformacılardan yana çıkmadı. Papanın aforozuna uğramış olan VIII. Henri, onları boyuna sıkıştırıyordu; kendilerini zorba diye tanıtmadıkları için papalığa yaranamıyan Eduard, Elisabeth İngiltere'si, gittikçe papalığa yaklaşan yeni bir inanç ve mezhep kuruyordu. Büyük Biritanya'nın protestan hükümdarları, tahtları üzerinde hak iddiasına kalkışabilecek her hangi bir insandan hiçbir korkuları olmadığı halde, boyuna papalıktan yana çıkıyorlar.

İsveç'te, Danimarka'da Lutherciliğin kuruluşu, kıralların gözünde yerine geçtikleri katolik tiranın kovulması için bir tedbirden başka bir şey değildi; bundan başka feylesof bir hükümdarın kurduğu Prusya monarşisinde, ondan sonra gelen kırallar için pek değerli olan bu dine karşı gizli bir meyil beslediğini görüyoruz.

Din hoşgörmezliği, bunu bütün hükümetlere aşılıyan mezheplerin hepsinde ortaktı. Papacılar,

bütün reformacı cemaatleri sıkıştırıyorlardı; birbirlerini aforoz edip duran bu cemaatler de üçüzlülük aleyhtralarına karşı birleşiyor, daha düşünceli olanları bütün doğmaları aklın değilse de hiç olmazsa akla dayanan bir tenkidin süzgecinden geçiriyorlar, bunlar diğer protestanlar gibi bazı saçmaları reddedip bazılarını korumak lüzumunu duymuyorlardı.

Bu hoşgörmezlik, papalık dâvasına yaradı. Epey zamandan beri Avrupada, hele İtalya'da, bütün hurafeleri silkip atan, bütün mezheplere aldırışsız, yalnız akla baş eğen, gizliden gizliye alaya alınabilen, fakat ihtiyatla politikanın saygı gösterir gibi görünmeyi emrettiği dinlere insanların uydurumaları göziyle bakan bir sınıf ortaya çıkmıştı.

Bundan sonra, daha ileriye de gidildi; okullarda teoloji inceliklerini olgunlaştırma, hakikatte ancak bir saçmayı ustalıklı bir hale getirme şeklinde yanlış anlaşılan Aristo felsefesi okutulurken birtakım bilginler, her türlü din fikrini yıkan, insan ruhuna hayatla birlikte kaybolup giden bir kuvvet göziyle bakan, tabiatın zorunlu kanunlarından başka bir tanrı, dünyanın başka bir düzenleyicisi tanımıyan asıl Aristo doktrini üzerine bir sistem kurmanın yolunu arıyorlar. Bu bilginler, fikirleri, bir zamandan beri yaradancılık adı verilen doktrine yaklaşarak kilise softalığı için pek korkunç olan Eflâtun'cular tarafından alt edilmiştir.

İşkencelerin dehşeti, bu ihtiyatsızlığı durdurmada gecikmedi. İtalya ile Fransa, bu fikir hürriyeti şehitlerinin kanlariyle lekelendi. Bütün mezhepler, bütün hükümetler, otoritenin her çeşidi, hiçbir şeyde akla karşı olduğu gibi birbirleriyle anlaşmış görünmüyorlardı. Aklı, tiranların gözlerinden gizliyen, yalnız felsefenin bakışları serbestçe işliyebilen bir örtü ile örtmek gerekti.

Böylece, hiçbir zaman büyük sayıda taraftarlar tutmaktan geri kalmıyan bu gizli doktrinin ürkek bir ihtiyatlılık içinde kapanıp kalması gerekiyordu. Bu doktrin, en çok hükümetlerin şefleriyle, kiliselerin şefleri arasında yayılmıştı; reforma zamanına doğru da dinî Makiyavelcilik, prenslerin, nazırların, ruhanilerin biricik inancı oldu. Bu fikirler de felsefeyi bozmaktan geri kalmadı. Gerçekten halkın ahlâkını yanlış kanaatler üzerine kurmak gerektiği ilkesine dayanan, aydın insanların, kendisine faydalı yanılmalar vermesi, onu kendi kendine de kurtulabileceği zincirlerden koruması şartiyle, halkı aldatmaya hakkı olan bir sistemden nasıl bir ahlâk beklenebilirdi?

İnsan haklarının temel direği olan tabiî eşitliğin her gerçek ahlâkın da temeli olduğu düşünülürse, maksimlerinden biri bu eşitliğe, bu haklara açıktan açığa hor bakma olan bir felsefeden ne umulabilirdi? Şüphesiz bu felsefe, hâkimiyetini sessiz sessiz hazırladığı akıl ilerlemelerine yardım edebilmişti; ama yalnız başına aklın ye-

rini alınca, fanatizmin yerine ikiyüzlülüğü geçirmekten, devletlerin kaderini ellerinde tutanları, peşin hükümlerin üstüne çıkararak baştan çıkarmaktan başka bir işe yaramıyordu.

Gerçekten aydın, her türlü hırstan uzak, insanları yanılmaları içinde gözetmeye kalkışmadan aşırı bir çekingenlik göstererek aldanmadan korumakla yetinen bu feylosoflar, pek tabiî olarak reformayı canla başla karşılayacak durumda idiler; ama, her yerde aynı hoşgörmezlikle tersyüz edilen bu feylosofların çoğu, aynı zorlamaya boyun eğecekleri bir değişmenin sıkıntılarına katlanmak zorunda kalacaklarını düşünmüyorlar. Her zaman reddettikleri saçmalıkları ister istemez düşünmek gerektiği için, bunların sayısını biraz azaltmada büyük bir fayda görmüyorlar; bundan sonra, mezhep değiştirerek istekleriyle bir ikiyüzlülük maskesi takmaktan korkuyorlar; bağlı kaldıkları eski dini, şöhretlerinden gelen bir otorite ile destekliyorlar.

Reformacıları harekete getiren ruh, tam bir düşünme hürriyetine ulaştırmıyordu. Her din, hüküm sürdüğü memlekette, yanlız belli kanaatlere göz yumuyordu. Bununla beraber bu çeşit çeşit inançlar, birbirlerine aykırı oldukları için, Avrupa'nın birtakım ülkelerinde saldırılmayan veya tutulmayan pek az kanaat kalmıştı. Ama yeni cemaatler, o amansız şiddelerini biraz gevşetmek zorunda idiler. Bu cemaatler, ayrılmalarının meşruluğunu aynı hak üzerine kuracakları için, kaba bir çelişmeye düşmeden araştırma hakkını çok

dar sınırlar içine sokamıyorlardı. Akla bütün hürriyeti vermeye yanaşmadıkları halde, onun, atıldığı zindanın biraz genişçe olmasına ses çıkarmıyorlardı: zincir kırılmamıştı ama, ağırlığı azalmış, uzunluğu fazlalaşmıştı. En sonra, bir dinin bütün diğer dinleri ortadan kaldırmasının imkânsız hale geldiği bu memleketlerde hâkim mezhebin küstahça hoşgörürlük adını vermek cesaretini gösterdiği, yani insanların diğer insanlara verdiği, akıllarının kabul ettiği şeye inanma, vicdanlarının emrettiği şeyi yapma, müşterek tanrılarına, onun daha çok hoşuna gittiğini düşündüleri saygıyı, kulluğu gösterme serbestliği meydana geldi. O zaman göz yumulan doktrinlerin hepsi az veya çok serbest olarak yaşatılmış oldu.

Böylece Avrupada insanlar için değil de, hıristiyanlar için bir çeşit düşünme hürriyetinin doğduğu görüldü; eğer Fransa'yı bir yana bırakırsak diğer yerlerde yalnız hıristiyanlara verilen bu hürriyet bugüne bugün de vardır.

Ama bu hoşgörmezlik, insan aklını uzun zaman unutulmuş, daha doğrusu hiçbir zaman iyice bilinmemiş, adamakıllı aydınlatılmamış olan hakları yeni baştan aramaya zorladı.

Kilisenin geri kafalı, siyasi köleleri olan kıralların, milletleri, vicdanlarının en gizli köşelerine varıncaya kadar tazyik ettiklerini görmekle içleri sızlıyan birtakım mert insanlar, en sonra onların kudretlerinin dayandığı temelleri tenkid etmeye cesaret ederek milletlere şu büyük hakikati

bildiriyorlar ki hürriyet, başkalarına devredilemiyecek bir nimettir. Bir milleti bir aileye, tiranlığın lehine, bozulmayacak şekilde bağlıyan hiçbir hüküm, hiçbir anlaşma yoktur; adları sanları, ödevleri, iktidarları ne olursa olsun, devlet adamları, halkın, efendisi değil, memurlarıdır; halk, kötüye kullandıkları yahut onları bırakmayı menfaatlerine uygun bulmadığı zaman, doğrudan doğruya kendisinden çıkmış olan bir otoriteyi geri almak kudreti ile devlet adamlarını azletmek gibi, cezalandırmak hakkını da elinde bulundurur.

Bunlar, sonradan Nedham'ın, Harrington'un cesaretle ortaya attıkları, enerji ile geliştirdikleri Altusius'un, Languet'nin fikirleridir.

Bu adamlar, yüzyıllarının anlayışına kapılarak, çoğu zaman metinlere, otoritelere, örneklere dayanıyorlar; onların, bu kanaatleri sosyal düzenin gerçek prensiplerinin doğru bir tahlilinden ziyade, ruhlarının yüceliği, karakterlerinin kuvveti ile edindikleri anlaşılmaktadır.

Bununla beraber, daha çekingen feylesoflar, milletlere, kırallara karşı tam bir hak ve ödev karşılığı ile bunu tâyin eden anlaşmaları koruyacak eşit bir yüküm kurmakla kanaat ediyorlardı. Soydan gelme bir devlet adamı en az ailesi kadar hayatı olan bu kutsal anlaşmayı bozduğu zaman, pekâlâ atılabilir veya cezalandırılabilirdi. Her şeyi kurulmuş hukuka sokmak için tabiî hukuku tutup atan bu doktrini, hukukçular, teologlar desteklediler. Bu doktrin, doğrudan doğ-

ruya kuvvet üzerine değil de, kuvvet sahibi insan üzerine tesir ettiği için, kudretli insanların menfaatlerine, hırslı insanların tasarılarına daha çok uyuyordu. Bundan dolayı yazarlarca kabul edildi, devrimlerde, siyasi anlaşmazlıklarda temel olarak kullanıldı.

Bu devir boyunca tarih bize hürriyete doğru pek az gerçek ilerlemeler, ama hükümetlerde daha büyük bir düzen, daha büyük bir kuvvet, milletlerde de haklarından daha kuvvetli, hattâ daha doğru bir duygu bulunduğunu gösterecektir. Kanunlar, daha iyi düzenlenmiştir, arada sırada da olayların, heveslerin şekilsiz bir eseri olarak görülmektedir; çünkü bu kanunları henüz feylesoflar değilse de bilginler yapıyordu.

İtalya cumhuriyetlerini, İngiltere'yi, Fransa'yı baştan başa çalkalamış olan halk hareketleri, devrimler, anayasaların, kanunların, âmme kurumlarının, milletlerin hürriyeti, devletlerin refahı, kuvveti, istiklâllerinin korunması, hükümetlerin şekilleri üzerinde yapabildikleri tesirleri görüp incelemekten ibaret olan politikanın bu kısmı üzerine feylesofların dikkatini çekmiş olsalar gerektir. Bunlardan Morus'la Hobbes gibileri Eflâtun'u taklit ederek birtakım genel ilkelerden bütün bir sosyal düzen sisteminin plânını çıkarıyorlar, tatbikatta durmadan yaklaşılmaya çalışılan bir model ortaya atıyorlardı. Machiavelli gibi düşünenler, tarih olaylarını uzun, derin inceliyerek geleceğe hâkim olmakla övünülebilecek kurallar arıyorlardı. İktisat bilimi, henüz

yoktu; hükümdarlar, insanların sayısını değil, askerlerin sayısını hesaba katıyorlardı. Maliye, isyan ettirmeden milletleri soyma sanatından başka bir şey değildi. Hükümetlerin, fidye bedellerini tâyin etmekten, imtiyazlarla bozmaktan, yahut inhisarı üzerinde kavga etmekten başka ticaretle ilgileri yoktu.

Kendilerini birleştiren menfaatlerle, onları ayıracağını sandıkları aykırı menfaatleri sağlamaya çalışan Avrupa milletleri, aralarındaki bağlaşmalardan ayrı olarak, barış münasebetlerini idare eden, harb ortasında bile tanınan, taşkınlıkları yumuşatan, zararları azaltan, hiç olmazsa kötülükleri önliyen kurallar tanımak ihtiyacını duyuyorlar.

Böylece bir devletler hukuku ortaya çıkmış oldu; ne yazık ki, milletler bu kanunları müstakil milletlerin güvenebilecekleri biricik otorite olan akılda, tabiatta değil de kökleşmiş âdetlerde veya eskilerin kanaatlerinde arıyorlardı. Hükümetlerin hırsı, gururu veya açgözlülüğü yanında insanlığın haklariyle, fertlere karşı gösterilen adaletle çok çok uğraşılmıyordu.

Yine bu devirde ahlâkçıların, insan kalbini sorguya çektikleri, insan tabiatını, ödevlerinin kökünü, kurallarını, teminat kuvvetini açığa çıkarmak için güclerini, duygularını tahlil ettikleri asla görülmüyor; ama onlar, meşruluğu şüpheli olan işlerde masumluğun sona erdiği, günahın başladığı kesin sınırı bulmada iş alanında bu şüpheli işlerden birini tahkik etmek için

hangi otoritenin istenen ağırlıkta olduğunu tâyin etmede; günahları kâh çeşitlerine, kâh karşılıklı ağırlıklarına göre bölümlere ayırmada, daha doğrusu yalnız bir tanesi sonsuz olarak hâkimiyeti haketmek için kâfi olanını iyice seçmede iskolâstiğin bütün inceliklerini kullanmayı biliyorlar.

Papazlar bu yolda elçi ve hâkim olmanın imtiyazını yalnız kendi ellerinde tuttukları için henüz bir ahlâk bilimi olamazdı. Ama aynı derecede gülünç, bayağı olan bu incelikler, işlerin ahlâklılık derecelerini veya sebeplerini, tezada düşer göründükleri zaman, ilkeleri seçilmesi gereken ödevlerin düzen ve sınırlarını aramaya, tanımaya yardım ediyor; tıpkı usta bir makinecinin tesadüfle eline geçen kaba bir makineyi inceliyerek her zaman bunun daha mükemmel, gerçekten işe yarar bir yenisini yaptığı gibi.

Reforma, günah çıkarmayı, keşişleri, papazların bekârlığını ortadan kaldırarak ahlâkın ilkelerini temizledi; kendisini kabul eden memleketlerde törelerin bozukluğunu azalttı; onları, cinayetin tehlikeli kışkırtıcısı olan ruhani kefaretlerden, ve erdemlerinin düşmanı olduğu için her türlü erdemlerin yıkıcısı olan dinî bekârlıktan kurtardı.

Bu devir, her devirden daha çok, büyük zulümlerle lekelendi. Dinî katliamlar, kutsal harbler devri, yeni dünyanın insansız bırakılması devri oldu.

Bu devirde yeni dünyada, tabiata karşı işlenen suçların çokluğu, hainlikle, haydutlukla, öldürme ile elde edilerek aşağılama ve tahkirlerle, ağır, gaddarca bir yok edişin uzun işkencesiyle bir yarım küreden kaldırılıp diğerinde harcanmak üzere eşya gibi satılan insanların kaniyle bezirgânca bir açgözlülükle alış veriş edilmesi bakımından eski köleliğin daha barbarca kurulduğu görüldü.

Aynı zamanda ikiyüzlülük, Avrupa'yı ateş yığınlariyle, katillerle kaplıyor. Yaralarının acısı yüzünden gemi azıya alan taassup canavarının yırtıcılığını bir kat daha artırdığını, akıl, aradan çok geçmeden ellerinden çekip alacağı için, kurbanlarını öldürmede acele ettiği görülüyor. Bununla beraber insanlığın yüzakı olan, yüreğine su serpen birtakım tatlı, cesaret verici erdemlerin de yeniden belirdiği görülüyor. Tarih bunlara, insanlığın yüzü kızarmadan anabileceği adlar vermektedir; sâf, kuvvetli ruhlar, üstün kabiliyetlere eklenen büyük karakterler, bu anlayışsızlık, ahlâk bozukluğu, didişme sahneleri boyunca yer yer kendini gösteriyor.

İnsan soyu, bu tabloyu temaşa eden feylesofu hâlâ öfkelendiriyor; ama, feylesofu artık utandırmıyor, ona daha yakın ümitler bağlıyor.

Bilimler, hızlı, parlak bir yürüyüşle ilerliyorlar. Cebir dili, genelleşmiş, basitleşmiş, mükemmelleşmiş, daha doğrusu gerçek olarak yalnız o zaman meydana gelmiştir. Denklemler genel teorisinin ilk temelleri atılmıştır; bunların ver-

diği çözümlemelerin özü derinleştirilmiş, üçüncü, dördüncü dereceden denklemler çözümlenmiştir.

Pek ince bir buluş olan logaritma, artitmetik işlemleri kısaltarak hesabın gerçek nesnelere her türlü tatbikatını kolaylaştırıyor, içlerinde aranan hakikatin öz malı olan bu rakamlı tatbikatın olaylarla bir faraziye veya nazariyenin neticelerini karşılaştırma, bu karşılaştırma ile de tabiat kanunlarını bulma vasıtalarından biri olarak kullanılan bütün bilimlerin dairesini genişletmiştir. Gerçekten, matematikte; hesapların sadece pratik uzunluğu, karmaşıklığı zamanın, insan kuvvetlerinin ulaşamıyacağı bir hadde varıyor; bu mutlu kısaltmalar olmasa, zaman, aynı bilimin sınırlarını, yani dehanın gayretleriyle aşılamıyacak olan noktayı göstermekle kalacaktır.

Cisimlerin düşmesi kanununu Galilei bulmuş, bundan düzgün hızlı bir hareketin teorisini ve belli bir hızla boşluğa bırakılan, kendisini paralel doğrultulara doğru hareket ettiren değişmez bir kuvvetle itilen bir cismin çizdiği eğrinin nasıl hesaplanacağını ortaya çıkarmıştır.

Copernicus, çok uzun zamandan beri unutulmuş olan dünyanın gerçek sistemini yeniden kurdu; görülen hareketler nazariyesiyle duyguları aldatan şeyi yıktı, bu sistemin sonucu olan gerçek hareketlerin son derece basitliğini, Batlamyus faraziyesinin istediği hareketlerin bayağı, günlüç karışıklığı karşısına koydu. Gezegenlerin hareketleri iyice biliniyordu, Kepler'in dehası da

onların yürüngelerinin şekliyle bu yürüngelerden geçen gezegenlerin sonsuz kanunlarını keşfetti.

Galilei, mükemmelleştirdiği dürbinlerin yeni şeklini astronomiye tatbik ederek insanların gözlerine yeni bir gökyüzü açtı. Güneş kursu üzerinde gördüğü lekeler, ona güneşin dönmesi fikrini verdi; o, bu dönmenin devrini, kanunlarını buldu. Venüs'ün safhalarını ispat etti, Jupiter'in etrafında bulunan, ucsuz bucaksız yürüngesi içinde onunla birlikte dolaşan dört peykini keşfetti.

Bir sarkacın salınımlariyle doğru olarak zamanı ölçmeyi öğretti.

Böylece, insanlar, Galilei'ye aynı zamanda düzgün, doğru olmıyan bir hareketin ilk matematik nazariyesiyle tabiatın mekanik kanunlarından birinin ilk bilgisini, Kepler'e de bu kanunların neticesini gösterdikleri mekanik kanunun bilgisine götürmek, henüz ulaşılmasına imkân görülmiyen bu bilginin eksiğini tamamlamak gibi iki katlı faydası olan bir kanunun bulunmasını borçludur.

Havanın ağırlığı ile kan dolaşımının keşfi, Galilei okulunda doğan tecrübe fiziğindeki ilerlemelerin bugün hekimlikten ayrılamayacak kadar yayılmış olan anatomi ilerlemelerini gösteriyor.

Tabiat tarihi, boş hayallerine, bilmeceli diline rağmen, kimya, hekimlik, cerrahlık, şaşırtıcı ilerlemeler gösteriyorlar; ama henüz atamadıkları acayip peşin hükümleriyle insana üzüntü vermekten de geri kalmıyorlar.

Gesner ile Agricola'nın bilim yanılmalariyle gündelik yanılmalar halîtasının binde bir bozduğu birçok gerçek bilgileri içine toplamış olan eserlerini bir yana bırakalım; Bernard de Palissy'nin hem yapılarımızın malzemeleri olan taş ocaklariyle yeryuvarlağının eski devrimlerinin sağlam anıtları sayılan deniz hayvanlarının döküntülerinden teşekkül etmiş dağları meydana getiren taş kitlesini gösterdikleri, hem buharlaşıp denizlerden yükselen suların balçık tabakalariyle tutularak, dağlar üzerinde buzlar halinde toplanıp çeşmeleri, dereleri, ırmakları nasıl doğurduklarını izah ettikleri görülmektedir; bu sırada Jean Rey birkaç yıl sonra kimyanın ufuklarını genişletecek olan parlak nazariyelerin ilk tohumu sayılan hava ile maden cevherleri kombinezonlarının sırrını buldu.

İtalya'da destan şiiri, resim, heykel sanatları eskilerin bilmediği bir mükemmelliğe ulaştı. Corneille, Fransa'da dram sanatının daha büyük bir mükemmelleşme elde etmeye hazır olduğunu bildiriyordu; çünkü eski çağa karşı, belki de haklı olarak gösterilen heyecanlı bağlılık, bu yolda şahaserler yaratmış olan insanların dehasında herhangi bir üstünlüğe inanıyorsa, onların eserleri İtalya ve Fransa'nın eserleriyle karşılaştırılınca aklın, modern insanların ellerinde aynı sanatın gerçek ilerlemeler yaptığını fark etmemesi çok güçtür.

İtalyan dili tamamiyle meydana gelmişti; diğer milletlerin dillerinde her gün eski kabalıklarından birkaç çizginin silindiği görülüyordu.

Metafiziğin, gramerin faydası anlaşılmaya, kelimeleri çözümleme sanatı bilinmeye, cümlelerin karşılaştırılmasındaki kurallar, kullanma ile kökleşen usuller felsefî şekilde açıklanmaya başlandı.

Bu devirde, her yerde otorite ile, aklın hâkimiyeti ele geçirmek için birbiriyle pençeleştiği görülüyor, bu savaş, aklın zaferini hazırlıyor, müjdeliyordu.

Bilgiçliği gerçekten faydalı bir hale koyabilecek biricik kuvvet olan tenkid ruhu da yine bu devirde doğmuş olsa gerektir. Bu zamanda henüz eskilerin yaptıkları her şeyi bilmeye ihtiyaç vardı, onlara karşı hayranlık göstermek gerektiği gibi, hüküm vermek hakkı da anlaşılmaya başlanıyordu. Bazan otoriteye dayanan, ama sık sık ona karşı kullanılan akıl, gerek ondan umduğu yardımların, gerek kendisinden istenilen fedakârlığın sebebinin değerini ölçüp biçmek istiyordu. Otoriteyi fikirlerinde temel, gidişlerinde kılavuz olarak alanlar, silâhlarının kuvvetini anlamanın, aklın ilk hücümları karşısında bu silâhların paramparça olduğunu görecek bir duruma düşmemenin kendileri için ne kadar önemli olduğunu seziyorlardı.

Bilimlerde, felsefede, hukukta, hattâ tarihte yalnızca Lâtinceyi yazı dili olarak kullanma alışkanlığı, yerini yavaş yavaş her ülkenin konuşma

diline bıraktı. Bilimleri daha çok genelleştiren, ama bilginler için onların genel yürüyüşünü takip etmek kolaylığını azaltan, bir kitabın aynı ülkede az tahsilli birçok insanlarca okunmasına, ama Avrupa'da daha aydın insanlarca daha az okunmasına yol açan, temelli ve etraflı bir tahsil elde etmek için zamanı, vasıtaları olmıyan bilgi edinmeye susamış pek çok insanı Lâtinceyi öğrenmekten kurtaran, ama bilginleri çeşit çeşit birçok dilleri öğrenmek için fazla zaman ayırmaya zorlıyan bu değişmenin insan zekâsı ilerlemeleri üzerinde ne gibi tesirleri olduğunu incelemenin sırası gelmiştir.

Lâtinceden bütün Avrupada müşterek olarak kullanılacak bir halk dili yapmaya imkân olmayınca, bilimlerde lâtince yazıyı kullanmaya devam etmenin de bunları işliyenler için sadece geçici bir faydası olacağını, her birinde halk başka bir dil konuşurken bütün milletlerde aynı olan bir çeşit bilim dili bulunmasının insanları iki sınıfa ayıracağını, bunun da halkta peşin hükümler, yanılmaları devam ettireceğini, gerçek eşitliğe, gene aynı aklın kullanılmasına, zorunlu hakikatların eşit bilgisine ebedî bir engel koyacağını, böylece insan soyu kalabalığının ilerlemelerini durdurarak, şarkta olduğu gibi, doğrudan doğruya bilimlerin ilerlemelerine de bir sınır koymakla sona ereceğini göstereceğiz.

Uzun zaman kiliselerin, manastır hücrelerinin dışında bir öğretim yoktu.

Üniversiteler henüz papazların hükmü altında idi. Nüfuzlarının bir kısmını hükümete bırakmak zorunda kalan papazlar, genel ve ilk öğretimle bütün müşterek mesleklerde, bütün insan sınıflarındaki gerekli bilgileri toplıyan öğretim üzerindeki nüfuzlarını tamamiyle ellerinde tutuyorlar, çocukları gençleri yakalıyarak onların körpe zihinlerine, kararsız, kolay kanan ruhlarına istedikleri gibi bir biçim veriyorlardı. Onlar yalnız hukuk, hekimlik tahsilini, bilimlerin, edebiyatın, eski dillerin etraflıca tahsiline düzen verme hakkı ile ancak kilise boyunduruğuna alışık insanların gittiği az sayıda okulları dünyevî kuvvete bırakıyorlardı.

Papazlar, reforma geçiren ülkelerde bu nüfuzu kaybediyorlar. Hakikatte umumî maarif, ne kadar hükümetin elinde olursa olsun burada kilise kafasiyle idare edilmekten kurtulmadı. Ama umumî maarif, artık yalnız papaz loncası üyelerine de bırakılmıyordu. Bu lonca, dinî peşin hükümlerle zihinleri bozmada devam etti ise de onları ruhani otorite boyunduruğuna baş eğdirmedi; bir yandan da meczuplar, sofistler ortaya çıkardı. Ama artık hurafe uğrunda köleler yetiştirmedi.

Bununla beraber her yerde disiplinli olan bu tahsil, bütün çocukların kafalarını memleketlerindeki dinî peşin hükümlerinin ağırlığı altında ezerek daha geniş bir öğretime kendilerini vermiş olan gençlerdeki hürriyet ruhunu siyasi peşin hükümlerle boğarak her yerde zihinlerin büyük bir kitlesini bozuyordu.

Kendi başına bırakılan her insan, kendisiyle hakikat arasında memleketinin, yüzyılının bir sürü korkunç yanılmalarından örülme kalın bir duvar bulmakla kalmıyor, bu yanılmaların en tehlikelileri onun benliğinin ayrılmaz bir parçacı oluyor. Her insan, başkasının yanılmalarını ortadan kaldırmadan önce kendininkileri adam-akıllı tanımak, hakikatin keşfi uğrunda tabiatın çıkardığı güçlükleri bir yana atmadan önce, kendi zihnini bir dereceye kadar temizlemek ihtiyacında idi. Tahsil, artık bilgiler vermiyordu, ama faydalı olmaları için bunları temizlemek, hurafenin tiranlıkla el ele vererek etrafını kapladıkları kara buluttan sıyırmak gerekiyordu.

Bu umumî maarifteki aksaklıkların, bunlar arasında birbirine aykırı olan dinî inançların, muhtelif hükümet çeşitlerinin yaptığı tesirlerin insan zihni ilerlemelerine az veya çok kuvvetli ne gibi engeller koyduğunu göstereceğiz. O zaman görülecek ki, bu ilerlemeler, akla sunulan nesneler, din ve politika menfaatlerine ne kadar dokunursa o kadar daha ağır oluyor; hakikatleri bütün hurafelere cepheden saldıran genel felsefe ile metafiziğin ilerlemesine, mükemmelleşmesine, yalnız kıralların veya aristokrat senatörlerin otoritesini sarsan politika biliminin ilerlemesinden daha amansızca engel olunmuştur.

Her bilimin ve kullandığı metotların ele aldığı nesnelerin tabiatından doğabilen diğer eşitsizlik kaynaklarını araştıracağız. Bir bilimde, başka başka memleketlerde, aynı derecede görü-

lebilen bir nokta da siyasi, tabiî sebeplerin birlikte yaptığı tesirdir. Bu farklarda, dinlerin başka başka oluşlarının, idare şeklinin, zenginliğin, milletin kudretinin, karakterinin, coğrafî durumunun, sahne oldukları olayların, bütün insanlık üzerine yapılan tesiri insanlar etrafında büyük bir enerji doğuran üstün yaradılışlı birtakım insanları meydana çıkaran tesadüfün payını ayıracağız.

İçine topladığı hakikatlerin toplamından başka bir ölçüsü olmıyan bilim ilerlemeleriyle bir milletin bu bilimlerin her birinde gösterdiği, daha çok kullanılan, daha önemli hakikatleri tanıyan insanları sayısiyle, genel olarak bilinen hakikatlerin sayısı ve tabiatiyle ölçülen ilerlemeleri birbirinden ayırdedeceğiz.

Gerçekten, milletin yalnız aydın insanların yardımiyle değil, bir çeşit öz malı olarak benimsemediği, doğrudan doğruya yanılmaya karşı kendini koruma, ihtiyaçları önlemede veya gidermede, hayatın fenalıklarından sakınmada, yahut bunları yeni yeni nimetlerle yumuşatmada kullanmayı bildiği bilgi ışıklarından faydalandığı bir noktaya ulaşmış bulunuyoruz.

Bu devirde hakikat müdafacılarının uğradıkları baskıların tarihi asla unutulmayacaktır. Bu baskıların felsefe, politika hakikatlerinden tutun da hâkimlik, tabiat tarihi, fizik, astronomi hakikatlerine varıncaya kadar uzandığını göreceğiz. Sekizinci yüzyılda, cahil bir papa, Augustinus'un kanaatine aykırı olarak, dünyanın yuvarlaklığını ileri sürdüğü için bir piskoposu suçlandırmıştı,

On yedinci yüzyılda, başka bir papanın daha yüz kızartıcı cahilliği, dünyanın kendi etrafında ve güneş etrafındaki hareketlerine inandığı için Galilei'yi engizisyoncuların eline teslim etmişti. Modern İtalya'nın yetiştirdiği bu en büyük ilim dehası işkenceden, zindandan kurtulmak için insanlara eserlerini iyice tanımayı, evreni idare ettiği ezeli kanunların sadeliği içinde kendisine tapınmayı öğrettiği için Tanrıdan af dilemeye zorlandı.

Böylece teologların saçmalığı o kadar açıktı ki, insanlık saygısı önünde eğilerek, bunun bir *faraziye* olduğunu, imana asla dokunmadığını göz önünde tutmak şartiyle dünyanın yuvarlaklığını kabul etmeye müsaade etmişlerdir. Astronomiciler ise tam tersini yapmışlar, dünyanın gerçekten hareket ettiğine inanmışlar, ama hesaplarını onun hareketsizliği *faraziyesi* üzerine kurmuşlardır.

Bu devirden sonraki devre geçiş sırasında Bacon, Galilei, Descartes gibi üç büyük adam görülmektedir. Bacon, tabiatı incelemenin, tabiatın bize sırlarına nüfuz etmemiz için verdiği gözlem, tecrübe, hesap gibi üç aleti kullanmanın gerçek metodunu göstermiştir. O, evren ortasına atılan feylesofun, içinde belgin fikirlerden, doğru kavramlardan, pekinlik ve ihtimallik derecesinin kesin olarak belli edildiği hakikatlerden başka hiçbir şey kabul edilmemesi gereken bir nevi yeni bir anlayış yaratmak için, etraftan aldığı bütün inançlardan, kurduğu bütün kavramlardan vazgeçmekle işe başlamasını istiyor. Ama daha

yüksek derecede bir felsefe dehasına malik olan Bacon, buna bilim görüşünü katmış sayılamaz; onun hiçbir örneğini vermediği bu hakikati bulma metodu, feylesofların hayranlığını uyandırmış, ama bilimlerin yürüyüşünü asla değiştirmemiştir.

Galilei, bilimleri faydalı, parlak buluşlarla zenginleştirdi; verdiği örnekle başarı ümidini doğru yoldan sapma korkusuna asla feda etmeye zorlamıyan sağlam, verimli bir metotla tabiat kanunlarının bilgisine ulaştıracak vasıtaları öğretti. O, bilimlerin ister peşin hükümler, ister otorite yolunda olsun hiçbir hurafe karıştırılmadan işlendiği; felsefi bir kesinlikle tecrübeden, hesaptan başka her türlü vasıtanın atıldığı bir okulun kurucusu oldu. Ama, yalnız matematik, fizik bilimlerle kaldığı için, kafalara beklediklerı bu hareketin damgasını vuramadı.

Bu şeref, zeki, atılgan bir feylesof olan Descartes'a kalıyordu. Büyük bir ilim dehası taşıyan bu adam, hakikati bulma, tanıma metodunu ortaya atarak örnekle kuralı birleştirdi. Bu metodu dioptrik kanunlariyle cisimlerin düşmesi kanununa en sonra matematiğin bütün sınırlarını genişletecek yeni bir matematik koluna tatbikını gösteriyordu.

Metodunu, insan zekâsının uğraştığı bütün konularda tatbik etmek istiyordu; Tanrı, insan, evren sıra ile düşünmelerinin konusu olmuştu. Fizik bilimlerde tuttuğu yol, Galilei'nin yolu kadar sağlam felsefesi Bacon'ın felşefesi kadar

hikmetli değilse de, birinin derslerini, diğerinin örneğini almayı, muhayyilesinden şüphe etmeyi, tabiatı yalnız tecrübelerle sorguya çekmeyi, hesaptan başka bir şeye inanmamayı; evreni kuracak yerde gözlemeyi, insanı keşfedecek yerde araştırmayı yeter derecede öğrenmeyişi tenkid edilebilirse de, bu yanılmalarındaki atılganlık bile insan soyu ilerlemelerine yardım etmiştir. O, rakîplerinin uyandırmadığı zihinleri harekete geçirmiştir. İnsanların, otorite boyunduruğunu silkip atmalarını, yalnız akıllarının kabul edeceği otoriteyi tanımalarını söylüyordu. Cesaretiyle heyecaniyle insanları kendisine çekip bağladığı için sözü dinlendi.

İnsan zekâsı henüz hür değildi. Ama hür olmak için hazırlandığını biliyordu. İnsan zekâsının zincirlerini muhafaza etmesini direnenler yahut ona yeni yeni zincirler vurmayı deneyenler, bu zincirleri koruması, tutması gerektiğini ispat etmeye zorlandılar; böyle olunca bu zincirlerin hemen paramparça edilebileceğini önceden kestirmek mümkün oluyordu.

Birinci cildin sonu

M.E. B.